KOMAR

نووسینەوەی مێژوو بەپێی حەز و ئارەزوو

چەند تێبینییەک لەسەر کتێبی
مێژووی بزر و نەگێڕدراوەی کورد

فازڵ ئوسوڵیان

سوید ٢٠٢٤

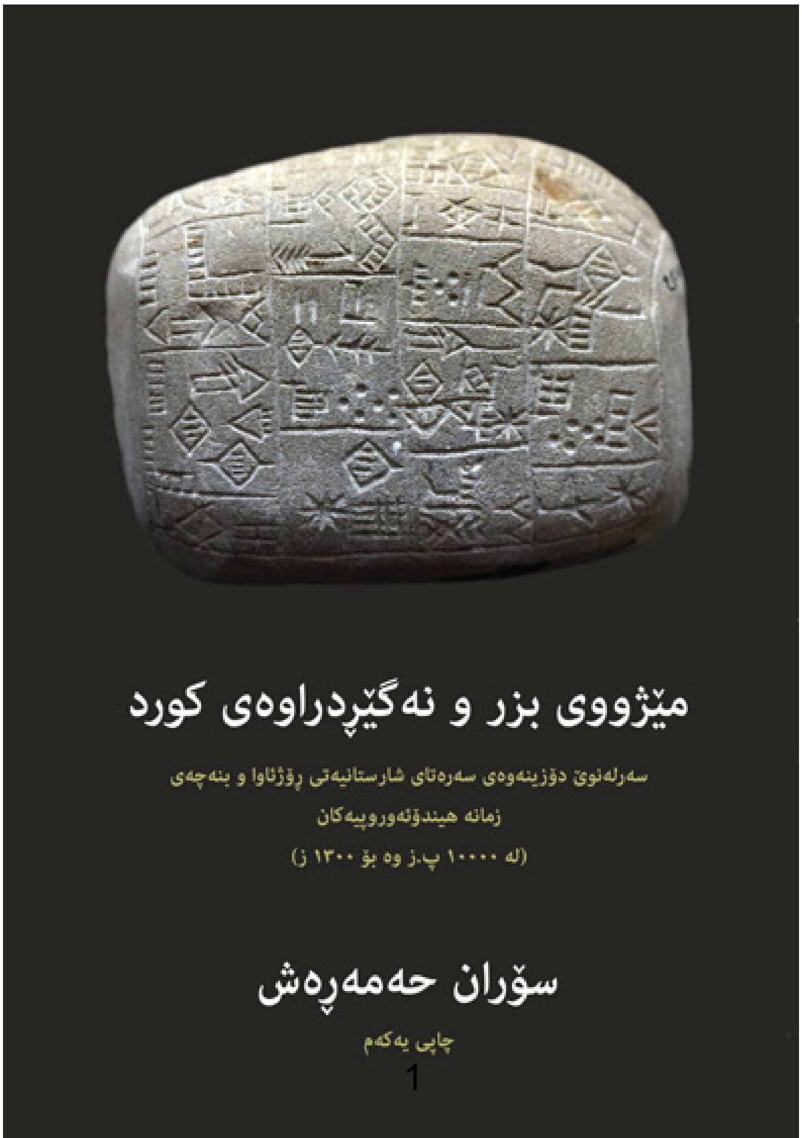

چەند تێبینییەک لەسەر کتێبی مێژووی بزر و نەگێڕدراوەی کورد:

ئەم کتێبە کە نووسەرەکەی **سۆران حەمەڕەشە** لە ساڵی ٢٠٢٢ بڵاو بووەتەوە. ماوەیەک لە پاش دەرچوونی کتێبەکە لە لایەن چەند دۆست و هاوڕێیەکەوە پەیوەندیم پێوە کرا و بۆچوونی منیان سەبارەت بەم کتێبە پرسی. ئەو دەم لەبەر دوو هۆکار، یەکەم نەبوونی کات و دووهەم لەبەر ئەوەێ کە پێشتر کتێبی «**کورد کێیە**»ی نووسەرم خوێندبووەوە و ڕەخنەی جددیم لێ هەبوو، بۆیە ئارەزووی خوێندنی کتێبی «**مێژووی بزر و نەگێڕدراوەی کورد**» لام پەیدا نەبوو. بەڵام لە ماوەی یەک ساڵی ڕابردوودا چەندین کەسی دیکە داوای هەڵسەنگاندنی منیان بۆ کتێبەکە کردووە، بە تایبەت لەبەر ئەوەی هێندێک لەو باسانە کە لە کتێبەکەدا هاتووە، پێشتر من لە کتێبی «**ناسنامەی زمانی کوردی**»دا باسم لێوە کردووە. بۆیە خۆم بە ناچار دیت کە کتێبەکە بخوێنمەوە تا بتوانم بۆچوونی خۆمیان پێ ڕابگەیەنم. کاتێ کە کتێبەکەم خوێندەوە تێگەیشتم کە ئەمەش لە ڕاستیدا ناوەڕۆکەکەی هەمان ناوەڕۆکی کتێبی «**کورد کێیە**»یە و هەردووکیان هەڵگری یەک پەیامن و یەک شێوازیان پەیڕەو کردووە، بەڵام نووسەر لەم کتێبەدا بابەت و ڕوونکردنەوەی زیاتری بۆ گەیاندنی پەیامەکەی خۆی هێناوەتەوە.

هەر وەک دواجار ڕوونی دەکەمەوە، کتێبەکە بە گشتی دوورە لە بنەما زانستییەکان، بە تایبەتی لە باری لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکانیەوە هەر بەتەواوی وێرانە.

نووسەر لە هەر کتێب و نووسراوەیەکدا کە بابەتێکی لەسەر کورد تێدا نووسرابووبێت و یان ناوی کوردی تێدا هەبووبێت، وەری گرتووە و بەرگێکی تیۆریکی لێ پێچاوە و ترنجاندوویەتیە نێو کتێبەکەیەوە و بە جۆرێک پەیوەندیی داوە بە مێژووی کوردی دەشت و کوردی شاخ. باسگەلێک وەک ئەفسانەی

کەشتیی نۆح و نیشتنەوەی لەسەر شاخی **گودی/(جودی)**، **نەورۆز (وەک جێژنێکی ١٠٠٠٠ ساڵە بەبێ هیچ بەڵگەیەک)**، **ئەفسانەی شاماران**، **ژنە ئامازونەکان** و هەروەها باسی ڕەسەنایەتیی ئەسپەکانی **کرماشان** (کرماشان بەناوبانگە بە ئەسپی کوردیی ڕەسەن و فێستیڤاڵێکی ساڵانە دەکرێت بۆ هەڵبژاردنی باشترین ئەسپ لەسەر خاکی میدیای دێرین)، گێڕانەوەی چەندین جارەی **دەقی کەیکوڵی** و خوێندنەوە و لێکدانەوەی هەڵە بۆ وشەکانی دەقەکە، بەراوردکردن و لێکدانەوەی هەڵە بۆ وشەکانی **میتانی، مانناییی، سۆمەری و مادی و ...** لێکدانەوە بۆ ڕووداوە مێژووییەکان بەپێی حەز و ئارەزووی خۆی و... هەروەها چەندین بابەتی نادروست کە باسی لێ دەکەم، وای کردووە کە لە باری زانستییەوە کتێبێکی بێکەڵک و بێبایەخ بێ.

بە داخەوە وا دیارە کە نووسەر ئاستی هۆشیاری و تێگەیشتوویی کۆمەڵگەی **کوردستانی** بە کەم زانیوە، هێندێ جار خوێنەر هەست بەوە دەکات کە گاڵتە بە شعووری خەڵکی **کوردستان** دەکرێت. بۆیە بە پێویستم زانی کە بۆ بەرچاوڕوونیی خوێنەری کورد و بەتایبەت لاوانی **کوردستان** ڕوونکردنەوەیەکی لەسەر بنووسم.

خۆشبەختانە لەم ماوەیەدا ژمارەیەک نووسەر، زمانەوان، ڕۆژنامەنووس و مامۆستای زانکۆ بەگشتی کەسانی ڕۆشنبیر و بەرپرس، بە شێوەی جۆراوجۆر هەڵوێستیان نواندووە و ئاماژەیان بە کەموکوڕییەکان و نازانستیبوونی بابەتەکانی نێو کتێبەکە کردووە، کە جێگای دەستخۆشیلێکردنە. هەر بۆیەش من لێرە بە پێویستی نازانم جارێکی دیکە ئەو ڕەخنانە و بابەتانە کە ئەوان باسیان کردووە دووپاتی بکەمەوە.

نووسەر هەرچەند بابەت و فاکتی یەکجار زۆری لە کتێبەکەیدا هێناوەتەوە و باسی کردووە، بەڵام بێجگە لە یەک خاڵ نەبێ ئەوانی تریان هیچیان

تازە نین و پێشتر لە لایەن نووسەرانی دیکەوە و لە سەرچاوەکانی دیکەدا هاتوون.
ئەو خاڵە نوێیەش کە نووسەر بەشێکی زۆری کتێبەکەی بۆی تەرخان کردووە، ئەوەیە کە **سۆمەرەکان** کوردی دەشتن و **گوتییەکان** و **مادەکان** و **مانناییەکان** و **هورییەکان** کوردی شاخ. واتا نووسەر لەو باوەڕەدایە کە زمانی **سۆمەری** زمانی کۆنی کوردییە و زمانی کوردیی ئێستاش درێژەدەری زمانی سۆمەرەکانە و لەوەش زیاتر نووسەر پێی وایە:
«زاراوە و بنزاراوەکان لە کوردیی نویدا بەردەوامیی زمانی سۆمەری، هوری، لوقی، ئیلامی، مانایی، مادی و زمانەکانی ترن کە لە کوردستانی دێریندا قسەیان پێ کراوە».

زمارەی زاراوە و بن زاراوەکان لە کوردیی نویدا ڕەنگدانەوەی زمانە دێرینەکانە کە لە کوردستان ومێسۆپۆتامیادا پێی دواون. ئەوانە بەردەوامیی زمانی سۆمەری، هوری، لوقی، ئیلامی، مانایی، مادی و زمانەکانی ترن کە لە کوردستانی دێریندا قسەیان پێکراوە. سەرەڕای ئەوە، هەوڵی گەڕانەوەی هەر یەک لەو زاراوە کوردیانەی ئەمڕۆ

سۆران حەمەڕەش ویستوویەتی لە ڕێگای زمانەوانییەوە ئەم تێزەی خۆی بسەلمێنێ، واتا دەستی داوەتە بەراوردکردنی وشەکانی ئەم زمانە کۆنانە لەگەڵ زمانی کوردیی نوێدا و بە شێوەیەکی نازانستی ئەنجامێکی دڵخوازنەی، بەو جۆرەی کە خۆی دەیەوێت، لێ دەردێنێ.
لەم وتارەدا بە بەڵگەوە نیشان دەدرێت کە ئەم بەراوردکاریانەی نەک یەک و نەک دوو بەڵکوو هەر هەموویان هەڵەن، نووسەر وشە کۆنەکان ناناسێت، ڕیشەی وشەکان ناناسێت، یاساکانی زمانەوانی و ئیتمۆلۆژیک نازانێت، بە گشتی شێوازی لێکدانەوەکانی هەڵەن.
من لەم وتارەدا بە ڕوونی نیشانی دەدەم کە ئەو بەراوردکاریانە وا بوونەتە بناغەی تێزەکەی نووسەر بەگشتی هەڵەن، کە وابوو ئیتر هیچ بەڵگەیەک بۆ سەلماندنی ئەم تێزە نامێنێ و تێزەکە لە هەواوە دەمێنێتەوە. بۆیەش

من ئەم ئەرکەم داوەتە بەر خۆم، چونکە پێم باش نییە کە بیر و مێشکی خوێنەران و بەتایبەت جەوانانی کوردستان بە بۆچوون و لێکدانەوەی هەڵە و بێبنەما پڕ بکرێتەوە.
ئەرکی مێژوونووس ئەوەیە کە باسی ئاڵوگۆڕەکان لە بەستێنە جیاوازە سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری و فەرهەنگییەکانی کۆمەڵگا لە ماوەیەکی دیاریکراودا بکات، باسی ڕۆڵ و نەخشی چین و توێژە جیاوازەکانی ناو کۆمەڵ بکات لە ئاڵوگۆڕەکاندا، باسی هۆکاری ڕوودانی جەنگەکان و هەروەها چۆنییەتیی کاریگەریی جەنگەکان و ڕووداوەکان لەسەر کۆمەڵگا بکات. بەڵام لە کتێبی مێژووی بزردا ئەوەی کە دیاری نییە خەڵک و چین و توێژەکانی ناو کۆمەڵگایە! ئەوەی کە بەرچاو ناکەوێت بەرخۆدانەکانی خەڵکی کوردە بە درێژایی مێژوو. لە باسکردنی مێژووی **ماد**دا، نە تەنیا تایبەتمەندییە شۆڕشگێڕانەکەی دەسەڵاتی **ماد** نابێنیت، بەڵکوو مێژووی مادی بە تەواوی شێواندووە و بەراوەژووی کردووەتەوە. ڕۆڵ و نەخشی کوردان لە دامەزراندنی **ئیمپراتۆریی ئەشکانی** وەک دەسەڵاتێکی سیاسیی وڵاتی کۆنی کوردەواری کە ٤٧٠ ساڵ فەرمانڕواییان کردووە و پایتەختەکەیان لە **کوردستان** بووە و زمانەکەیان زمانی کوردیی میانە بووە، هەر باسی لێ ناکات. نەخش و ڕۆڵی کوردان لە دامەزراندن و بەڕێوەبەرایەتیی ئیمپراتۆریی **ساسانی** لەم کتێبەدا هەر نابینی. یەکێ لە کۆنترین کتێبەکانی جیهان واتا کتێبێ **ئەڤێستا** وەک کتێبی ئایینیی **مادەکان** (کوردان) و خەت و زمانی **ئەڤێستایی** و **پەهلەویی ئەشکانی** کە خەت و زمانی خەڵکی **کوردستان** بووە لە سەردەمی کۆندا، هەر باسی لێ ناکرێت و نووسەر هەر هیچیشی لێ نازانێ. دەیان و سەدان بەردەنووسی سەردەمی **ئەشکانییەکان** و **ساسانییەکان** کە بە خەت و زمانی **پەهلەویی ئەشکانی** (کوردیی میانە) لە لایەن نووسەرانی کوردی ئەو سەردەمەوە نووسراون هەر باسی لێ

ناکات. بە ڕاستی هەڵەکان ئەوندە زۆرن کە باسکردن لەسەر هەموویان زۆر زەحمەتە و کاتی زۆری دەوێ.

لە کاتی خوێندنەوەی کتێبەکەدا چەند پرسیارێکم بۆ هاتووەتە پێش، پێم باشە هەر لێرەوە ئاڕاستەی بەڕێز **سۆران حەمەڕەشی** بکەم:

١. لە بەشی چوارەم، «**هەستی جیاوازیی ڕەگەزی لە ناو کورددا**»، لاپەڕەی ٨٧، وەها هاتووە:

تێگەیشتنی ئەمڕۆ لەسەر ناسنامەی کورد ئەوە دەڵێت کە کورد نەیتوانیوە هەستێکی ڕوونی دەرککردن بە ناسنامەی نیشتمانیی تێدا دەربکەوێت لە سەدەی هەژدە و نۆزدەی زایینیدا و ئەوە بووەتە هۆی ئەوەی بە بێدەوڵەتی بمێنێتەوە. لە ڕاستیدا تێگەیشتن لە مێژووی کورد بە زۆری متمانەی کردووەتە سەر سنووری بۆچوونی گەڕۆکە ڕۆژئاواییەکان، دیپلۆماسییەکان، ئەفسەرە سەربازییەکان، بانگخوازە ئائینیەکان، «ژن» و بازرگانەکان کە لە چەند سەدەی ڕابردوودا سەردانی کوردستانیان کردووە، ئەم پرۆسەیە بووەتە هۆی ئەوەی کە گێڕانەوە و لێکدانەوەیەک لە لایەن لێکۆڵەرە ئەورووپییەکانەوە بێتە ئاراوە کە ناسنامە و مێژووی کورد ڕۆمانتیکی بکات و وەک هۆزگەلێکی نەگونجاو بیانخاتە ڕوو کە هەستی یەکبوونی نیشتمانیان نەبووبێت.

بێدەوڵەتی بمێنێتەوە. لە ڕاستیدا، تێگەیشتن لە مێژووی کورد بە زۆری متمانەی کردۆتە سەر سنووری بۆچوونی گەڕۆکە ڕۆژئاواییەکان، دیپلۆماسیەکان، ئەفسەرە سەربازیەکان، بانگخوازە ئاینیەکان، ژن و بازرگانەکان کە لە چەند سەدەی ڕابردوودا سەردانی کوردستانیان کردووە. ئەم پرۆسەیە بووەتە هۆی ئەوەی کە گێڕانەوە و

دیارە لێرەدا مەبەستی نووسەر ئەوەیە کە لێکۆڵەرە ئەورووپییەکان هەڵەیان کردووە کە متمانەیان کردووەتە سەر بۆچوونی گەڕۆکە ڕۆژئاواییەکان، ئەفسەر و... ژن و بازرگانەکان! بە واتایەکی تر، **سۆران حەمەڕەش** هەڵەکەی ئەوانی دووپات نەکردووەتەوە و متمانەی بە بۆچوونی «**گەڕۆکە ڕۆژئاواییەکان و ژنان**» سەبارەت بە ڕووداوە مێژووییەکانی کورد نەکردووە!

پرسیارەکە ئەوەیە: مەبەست لە هێنانی ناوی ژنان لێرەدا چییە؟ بۆچی متمانەکردن بە بۆچوونی ژنان بووەتە هۆی هەڵە لە لێکۆڵینەوە و لە نووسینی مێژووی کورددا؟ ئایا لەبەر ئەوەیە کە ژنان تێ ناگەن؟ یان خود لەبەر ئەوەیە کە ژنان ڕۆمانتیکی بیر دەکەنەوە؟

پرسیاری دووەم: **س.ح.ڕ** لە کتێبەکەی خۆیدا ڕەخنە لە لێکۆڵەرە ڕۆژئاواییەکان دەگرێ کە تێگەیشتنی ڕاست و دروستیان نییە، بە هۆی ئەوەی کە متمانەیان کردووەتە سەر بۆچوونی گەڕیدە ڕۆژئاواییەکان، (سۆران ح.ڕ ٢٠٢٢: ٨٧).

پرسیارەکە ئەمەیە: ئەی گەڕیدە عوسمانییەکان چی؟ ئەی ئەمە چۆنە کە کاک سۆران بۆ خۆی متمانەی کردووەتە سەر بۆچوونی «**ئەولیای چەڵەبی**» کە یەکێک لە گەڕیدەکانی تورکی عوسمانییە، لە ڕاستیدا فەرمانبەرێکی سوڵتانی عوسمانی بوو.

لە لاپەڕەکانی ٣٠-٣١دا ئاوا هاتووە: «گەڕیدەی تورک، **ئەولیا چەلەبی**، چیرۆکێکی هاوشێوە دەگێڕێتەوە کاتێک کە سەردانی کوردستان دەکات و سەبارەت بە بنەچەی زمانی کوردی قسە دەکات. ئەو زمانی کوردی بە کۆنترین زمان دادەنێت کە لە دوای لافاوەکە قسەی پێ کراوە و دەڵێت: بەپێی مێژوونوس مەقدیسی، یەکەم شار کە دوای لافاوەکەی **نوح** دروست کراوە، شاری **جودی** بووە، ئەنجا قەڵای **سنجار** و **مەیفاریقین**، شاری **جودی** لە لایەن مەلیک **کوردیم** [پادشای کوردان] دروست کراوە، کە سەر بە کۆمەڵگەی پێغەمبەر نوح بووە، پیاوێک کە بە لایەنی کەمەوە ٦٠٠ ساڵ ژیاوە و بە درێژایی و پانایی کوردستاندا گەڕاوە...».

دیسانەوە لە لاپەڕەی ١٩٩ی کتێبی مێژووی بزردا وەها هاتووە: «تەنانەت نزیکی چوار سەد ساڵ لەمەوبەر گەڕیدەی تورک **ئەولیا چەلەبی** (١٦١١-١٦٨٢ی زایینی). ئاماژە بە زاراوە کوردییەکان دەکات کاتێک لەسەر کورد

دەدوێت و دەڵێت:

«لەبەر ئەوەی کە کوردستان خاکیکی بێ کوتای ڕەقەڵانی و چیایە، جۆرەکانی زمانی کوردی تێیدا کەمتر لە دوازدە نیە، هەریەکە لەوی تر جیاوازە لە گۆکردن و وشەکاریدا، لەبەر ئەوە زۆرجار پێویستیان بە وەرگێڕ هەیە کە بەهۆیەوە لە وشەکانی یەکتری تێبگەن، (س. ح. ڕ، ٢٠٢٢: ١٩٩)».

بە ڕاستی فاکتهێنانەوە لە **ئەولیای چەڵەبی** بۆ لێکۆڵینەوەیەکی زانستی جێگای سەرسووڕمانە. تۆ بڵێی **ئەولیای چەڵەبی** کە ماوەیەکی کورت بە کوردستاندا گەشتی کردووە و تێ پەڕیوە، بەو ماوە کورتە ئەوندە زانیاریی لەسەر زمانی کوردی و شێوەزارەکانی و دێرینەبوونی پەیدا کردبێت کە لێکۆڵەرێکی ئاکادمیک لە بەرچاوی بگرێت و وەک سەرچاوەیەک ئاماژەی پێ بکات؟

ئەگەر کەسێک کتێبەکەی **ئەولیای چەڵەبیی** نەخوێندبێتەوە لەوانەیە پێی وابێ کە مێژوونووس یان جوغرافیناس و یان زانایەکی گەورەیە. لە ڕاستیدا گەشتنامەکەی **چەڵەبی** زیاتر لە گاڵتەجاڕ دەچێ، خوێنەر دەبێ لە کتێبەکەیدا بە دوای ئەوەدا بگەڕێ کە ئاخۆ **چەڵەبی** شتی ڕاستی وتووە! با سەیری ئەم دوو نموونەی خوارەوە بکەین کە لە کتێبەکەیدا هاتووە:

«چەڵەبی حەدیسێکی **پێغەمبەر** وەها دەگێڕێتەوە، کاتێ **پێغەمبەر** لەگەڵ میکاییل وتووێژی کردووە وتوویەتی: زمانی خەڵکی بەهەشت عەرەبی و فارسیی دەرییە، (اولیاء چلبی، علی ابوالقاسمی، ١٤٠٠ خورشیدی، ص ٣٦)».

دیسانەوە کاتێک لە **ئەردەبێل** دەبێ چیرۆکێکی سەیر سەبارەت بە بەردێک ئاوا دەگێڕێتەوە:

«لە دەرەوەی شاری **ئەردەبێل** بەردێکی ڕەشی، خڕی، زۆر زل و قورس هەیە کە ساف و لووس کراوە و دەدرەوشێتەوە. لە سەردەمی کۆندا کاهێنەکان

به خەتی **عیبری** لەسەریان نووسیوە و نیگارێکیشیان لەسەر بەردەکە کێشاوە. کاتێک لە **ئەردەبێل** باران نابارێ، خەڵکەکە بە گەورە و بچووکەوە بە دەوڵەمەند و بەگزادەوە دەچن و بەردەکە تلێر دەکەنەوە بەرەو ناو شار. لە گەورەیی خودا سێ شەو و سێ ڕۆژ باران دەبارێ و هەموو شوێنێک پڕ دەبێ لە ئاو، پاشان کە بەردەکە دەگەڕێننەوە بۆ شوێنەکەی خۆی، بارانەکە دەبڕێتەوە. سەیرەکەی لەوەدایە هەرچەندە ئەو بەردە زیاتر بەرەو شار نزیک دەبێتەوە هەر بەو ڕادەش بارانەکە بەگوڕتر دەبێ. ئەگەر بێت و ئەم بەردە بگوێزرێتەوە بۆ شوێنێکی دیکە، ئەوە بەردێکی تری گەورەی چوارگۆشە جێگای دەگرێتەوە کە بە خەتی **عیبرانی** و **سریانی** لەسەری نووسراوە. ئەم بەردە چوارگۆشەیە دوازدە کونی هەیە، هەتا ئەو کاتەی کە بەردەکەی پێشوو جارێکی تر نەگەڕێتەوە سەر شوێنەکەی خۆی، لەم کونانەوە هەر ئاو هەڵدەقوڵێ. زانایانی **ئەردەبێل** لەسەر ئەم بەردە دەڵێن کە **حەزرەتی موسا** لە «**سەحرای تیە**» بە گۆچانەکەی خۆی دوانزە جار بە سەریدا داوە کە بووەتە هۆی هەڵقوڵینی دوانزە ڕووباری ئاو لەم بەردەدا و ئاماژە دەکەن بۆ ئایەی «فاضرب بعصاک الحجر فانفجرت منه اثنا عشر عینا»، (اولیاء چلبی، علی ابوالقاسمی، ١٤٠٠ خورشیدی، ص ٣٦)».

ئەو وەرگێڕە ئێرانییە کە کتێبەکەی چەڵەبیی بە فارسی وەرگێڕاندووەتەوە، لە سەرەتای کتێبەکەدا لە بارەیەوە وەهای نووسیوە:

«پرسیارێک کە خوێنەر لە پاش خوێندنەوەی گەشتنامەکەی **چەڵەبی** بۆی دێتە پێشێ، ئەمەیە کە ئاخۆ ئەو شتانە کە نووسیویەتی ڕاستن یان تەنیا بە ئارەزوو و خولیای خۆی نووسیویەتی. زۆر کەس پێیان وایە هێندێک لەو گەشتانە کە باسی دەکا بۆ خۆی هەر نەڕۆیشتووە، وا دیارە کە ئەم ڕەخنەیە سەبارەت بە گەشتەکانی لە ئێراندا ڕاست بن، چونکە هێندێ لە نووسراوەکانی بە قسەی خورافی ڕازاندووەتەوە، هێندێکیشی کۆپیکراوی

بابەتەکانی نووسەرانی ترن، هەواڵی غەیبین، خولیای سەیر و سەمەرن، زۆرجار هەر باسی پەسەنددانەوەی خۆیەتی لەگەڵ گێڕانەوەی سەیر و سەمەر، پڕن لە زانیاریی هەڵە کە لە هیچ سەرچاوەیەکدا باسی لێ نەکراوە، هەروەها زۆر جاران بە هەڵە باسی ڕێگای گەشتەکانی خۆی دەکات وەک ئەوەی کە دەڵێ لە **سەهەند**ەوە چووم بۆ **نەهاوەند**، لە **قەسری شیرین**ەوە چووم بۆ **قەزوێن**، لە **سنە**وە گەیشتمە **قوم** یان لە **مووسڵ**ەوە گەیشتمە **قەڵای سەهەند** و... (سفرنامه اولیاء چلبی به ایران، علی ابوالقاسمی، دکتر مهدی وزینی افضل، ١٤٠٠، ص ١٢)».

لە ئیمپراتۆرییەتە کوردییە دێرینەکانەوە هەتا ڕووخانی مادەکان

ئیمپراتۆریی میتانی:

سۆران ح.ڕ لەسەر فەرمانڕەوایی **میتانی** شتێکی وای باس نەکردووە، نە باسی شەڕەکانیان، نە باسی ڕێکەوتنەکانیان لەگەڵ دەسەڵاتەکانی تردا بەتایبەت پەیماننامەکەی نێوان **شوپیلولیوما**ی پادشای **هیتیان** و **شاتیوازە**ی پادشای **میتانیان**. نە باسی پەیوەندییەکانیان لەگەڵ وڵاتی **میسر** و ئەوەی کە پادشایانی **میتانی** بە سێ پشت پەیوەندیی ژنخوازییان لەگەڵ فیرعەونەکانی میسردا هەبووە، نە باسی خودا هاوبەشەکانی **میتانی- هوری**، نە باسی نامەکەی **توسراتتا** پادشای **میتانی** بۆ **ئامنحوتبی** سێیەم وا ئێستا لە مۆزەخانەی بریتانیایە و نەش تەنانەت ناوی پادشایانی **میتانی** باس کراوە.

نووسەر بە گشتی لەسەر هۆزەکانی «**هوری/خۆری**» دیدی ناڕۆشن و هەڵەی هەیە، هەموو هۆزەکانی **هوری** بە بنەچەی کورد دەژمێرێ و زمانەکەشیان وەک زمانی کوردیی کۆن واتا (**مادی**) پێناسە دەکات. لێکدانەوەکانیشی بۆ وشەکانی زمانی **میتانی** و دەقەکەی **کەیکوڵیی**ش نازانستی و هەڵەن.

پێشەکی بۆ ڕوونبوونەوەی زیاتر بە پێویستی دەزانم کە کورتەیەک لەسەر هۆزەکانی **هوری/خۆری** باس بکەم: لە هەزارەی سێیەمی پ.ز. هەتا نێوەڕاستی هەزارەی یەکەمی پ.ز کۆمەڵێک هۆزی جۆراوجۆر لە باکووری **مێزوپۆتامیا**دا هەر لە **کەرکووک** و **هەولێر**ەوە بگرە هەتا سەرەوەی گۆلی **وان** و **ئەرمەنستانی** ئێستا، نیشتەجێ بوون کە بە ناوی «**هوری/ خۆری**» دەناسران.

لێرەدا پێویستە ئەوە ڕوون بکرێتەوە کە دەستەواژەی خۆری یان هوری چەمکێکی ئایینی و نێوناتێکی گشتییە بۆ ئەو هۆزانە کە ئایینێکی هاوبەشیان هەبووە. لەم بارەوە د. جەماڵ ڕەشید لە کتێبی لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژوویی وڵاتی کوردەواری وەهای نووسیوە: «وشەی هوری نیشانەیەکە بۆ ئەو نەتەوانەی کە لە وڵاتی زۆزان (کوێستان/ سوبارتوو)دا ژیاون و خەڵکەکە باوەڕیان بە خوداوەندێکی مەزن هەبووە و نیشانەکەی کەوانەی ئەو هەتاوە بووە، کە بە هەر دوو باڵە ئاوەڵەکانی لە ئاسماندایە» (د.جەمال ڕەشید، ١٩٨٨: ١٨٦-١٨٧).

واتا هەر وەک چۆن چەمکی موسوڵمان ئاماژەیەکە بۆ چەندین نەتەوەی جیاواز، چەمکی «هوری/خۆری»یش ناونانێکە بۆ چەند هۆزێک کە زمانی جیاوازیان هەبووە بەڵام خوداکانیان هاوبەش بووە.

ژمارەی خوداوەندانی هۆزە ئارییەکان لەو سەردەمەدا گەلێک بوون، لەوانە ڤارونا (ئاهورا) کە خوداوەندی یاسا و خوو و ڕەوشتچاکی بووە. ئیندرا کە خوداوەندێکی زۆر بەهێز بووە، خوداوەندی جنسی و جەنگ بوو، هەروەها زۆر حەزی لە خواردنەوەی مەی (سۆما /هۆم) بووە. میترا خوداوەندی خۆر و هەروەها خوداوەندی پەیمان و ڕێکەوتن و نەسەتیە/ ناساتیا (ناهیتا /ئاناهیتا) خوداوەندی پارێزەری ئاو و خوداوەندی پیت/ فرەپیتی (بەرەکەت) بووە.

نێوی ئەم خودایانە لە تێکستی ئەو پەیماننامەیە کە لە نێوان شوپیلولیومای پاشای هیتیان و شاتیوازەی پاشای میتانیاندا مۆر کراوە هاتوون.[١] [ناوی شاتیوازە لە دوو بڕگە پێک هاتووە، شاتی هەمان وشەی «**شادی**»یە لە کوردیدا و «**وازە**»ش وشەیەکی کوردییە لە شێوەزارەکانی هەورامی و زازاکیدا کە واتای «**خوازە**» دەدات، پێکەوە بە واتای «**شادی خوازە**»یە].
تێکەڵبوونی هۆزەکانی میتانی لەگەڵ هۆزەکانی دیکەی ناوچەکەدا بوو بە هۆی پێکهاتنی تێکەڵاوییەکی ئایینی و کولتوری لە نێوانیاندا و خوداوەندانی دیکەی هورییش دواجار بوون بە خودایانی میتانییش، ئەم خودایانە بریتی بوون لە:

١.کوماربی (باوکی خوداوەندان) ٢. تیشوپ (خوداوەندی ئاووهەوا / باو و باران). ٣. هیپا / خیپا / خەپا (هاوسەری تیشوپ) ٤. کوشوخ ٥. شاوشکا (خوداوەندی خوشەویستی و جەنگ) کە خوداوەندی عەشتاری هووریيانە ٦. شیری ٧. شوالا ٨. کورو ی ٩. تیلا ١٠. تیروی.

«**هیپا/ خیپا/ خەپا**» هاوسەری تیشوب خوداوەندی با و بۆران بووە، ناوی ئەم خواژنە کەوتووەتە پاش ناوی شازادەکانی **میتانی**، وەک **تادو- خەپا** و هەروەها **گیلو- خەپا**.

هەر سەبارەت بە واتای چەمکی «**خۆری/هوری**»، زمانەوان و نووسەری ئاڵمانی «**ڤیلهێلم گەیگەر**» دەڵێ:

«ناوی «**خۆریان/ هوریان**» پەیوەندیی بە ناوی **خوەر** (Hvar)، خوای خۆرەوە هەبووە. هەبوونی ئەم ناوە لە باکووری **مێزوپۆتامیا**دا و بڵاوبوونەوەی وەک ناوێکی ئایینی کە لە دواییشدا بوو بە ناوێکی نەتەوەیی بۆ هەموو ئەو دانیشتوانەی کە باوەڕیان بە خوای خۆر هەبوو وەک **گۆتی**، **لۆلۆیی** و **کاسی** و هی دی».

(Geiger W. Ostirani Sche Kultur in Altertum. Erlangen 1882 p. 29)

١ . http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/ranghaya/mitanni.htm

هۆزەکانی **هوری/خۆری** بە چەندین زمان و شێوەزاری جیا لە یەک دەدوان، کە هەتا ئێستاکە دوو زمان لەم زمانانە ناسراونەتەوە:

- یەکێکیان زمانی هورییە کە هەتا ئێستاش لێکۆڵەران و پسپۆڕانی بواری زمانە کۆنەکان نەیانتوانیوە هیچ پەیوەندییەک لە نێوان ئەم زمانە لەگەڵ زمانە هیندوئەورووپییەکان و یان زمانە سامییەکان و یان زمانە ناسراوەکانی سەردەمی کۆن وەک ئیلامی یان سۆمەری بدۆزنەوە.

- ئەوی دیکەش زمانی میتانییە کە وەک کوردی سەر بە خێزانی زمانی هیندوئەورووپییە و نزیکایەتییەکی زۆری لەگەڵ زمانی سانسکریتیدا هەیە.

لە پاش تێکچوونی ئیمپراتۆریی میتانی، لە شوێنی دەسەڵاتی ئەوان، سێ فەرمانڕەوای تر دامەزران، لەوانە: ئاشوور،ماننا و ئۆرارتوو.

دەقی کەیکوڵی:

سۆران ح. ر گرینگییەکی تایبەتی داوە بە دەقی **کەیکوڵی**، نووسەر لە بارەی ئەم دەقەوە لە چەندین جێگادا، لەوانە لە لاپەڕەکانی ٤٠- ٤٤، لاپەڕەی ٧٣، لاپەڕەکانی ٢٣٥- ٢٣٦ و لاپەڕەی ٢٣٩، باسی لێ کردووە و لێکدانەوەی بۆ وشەکان و تێکستەکەی کردووە. بە داخەوە نووسەر وێنەیەکی لێڵ لە دەقەکە بە خوێنەر پیشان دەدات و لە هەمان کاتدا لێکدانەوە و ماناکردنەوەی وشەکانیش ڕاست و زانستیانە نین.

نووسەر لە لاپەڕە ٤١دا وەهای نووسیوە: «بۆ یەکەم جار لە مێژوودا، پیاوێک ڕێنماییەکانی ڕاهێنانی ئەسپی تۆمار کردووە. ئەو دەقە بە ناوی ڕاهێنەرەکەوە ناونراوە **کیکوڵی** (kikkuli)ی سەر بە خاکی **میتانی**. زمانی دەقەکە بە **هیتی** لەگەڵ وشەی **هوری/میتانی** دەستنیشان کراوە، چەند لێکۆڵەرێک هەوڵیان داوە کە بیخوێننەوە و پەیوەندی بدۆزنەوە لە نێوان دەقەکە و زمانە دێرینەکان و کولتوورەکاندا. سەرەڕای ئەوە، زۆربەی هەوڵەکان لەژێر کاریگەریی تیۆری ئاریدا دراون. بەو جۆرە، هەوڵەکان تەرکیزیان کردۆتە

سەر بەستنەوەی بنەچەی وشەکان بە زمانی سانسکریتەوە، بۆ ئەوەی ئەنجامێکی قەناعەتپێکراو بدەن بە دەستەوە. (سۆران ح.ر. ٢٠٢٢: ٤١)».
دیسانەوە لە لاپەڕەکانی ٢٣٥-٢٣٦دا وەهای نووسیوە: «کۆنترین ڕێنمایی ڕاهێنانی ئەسپ کە مابێت، لە لایەن پیاوێکی میتانییەوە نووسراوە بە ناوی **کیکۆڵی** و زمانەکەی بە **هیتی** وتێکەڵی **هوری** دانراوە، کە خەڵکی کوردی ئەمڕۆ لێی تێدەگات و پەیوەستە بە زمانی مادییەوە. (سۆران ح.ر. ٢٠٢٢: ٢٣٥-٢٣٦)».
ئەگەر کەسێک زانیاریی لەسەر ئەم دەقە نەبێت، وا تێ دەگات کە ئەم دەقە لە لایەن کەیکوڵییەوە نووسراوەتەوە، لە کاتێکدا ئەم دەقە نەک لە لایەن کەیکوڵییەوە بەڵکوو لە لایەن چوار نووسەرەوە تۆمار کراوە و بە پێچەوانەی قسەکەی **سۆران ح. ڕ**، نزیکایەتیی ئەم دەقە لەگەڵ زمانی **سانسکریتیدا** حاشاهەڵنەگرە و وەکوو ڕۆژی ڕووناکە. بە کورتی چیرۆکی ئەم دەقە بەم شێوەیە:
لە سەرەتای سەدەی نوزدەیەمدا، لە پاش گەڕان و هەڵکۆڵینێکی زۆر لە **هاتوسا** (بوغازکوی- تورکیا) پایتەختی کۆنی **هیتیان**، ژمارەیەکی زۆر تابلۆی گڵین (نزیک بە دە هەزار) کە زۆربەیان بە زمانی **هیتی** بوون دۆزرایەوە. یەکێ لەو نووسراوانە کە بە خەتی **میخی** و زمانی **هیتی** نووسراوە، لە نێوان ساڵەکانی ١٩٠٦-١٩٠٧ی زایینیدا دۆزرایەوە، ئەم نووسراوەیە بە دەقی **کەیکوڵی** ناوبانگی دەرکردووە، کە لە ڕاستیدا نووسراوەیەکی ڕێنوێنییە بۆ پەروەردەکردن و ڕاهێنانی ئەسپان بۆ جەنگ و بۆ ڕاکێشانی ئەڕابەی جەنگی کە لەسەر چوار تابلۆی گڵین و لە ١٠٨٠ دێڕدا نووسراوەتەوە. مامۆستای پەروردەکردنی ئەسپەکان کەسێکە بە ناوی **کەیکوڵی** کە خەڵکی وڵاتی میتانییە. نووسراوەکە بەم شێوەیە دەست پێ دەکات:

«ئاوا دەڵێ کەیکولی ڕاهێنەری ئەسپان لە وڵاتی میتانی».
دوایی کەیکولی زۆر بە وردی باسی چەندوچۆنی پێدانی خۆراک بە ئەسپەکان و چۆنایەتیی خاوێنکردنەوەیان دەکات و دواجاریش بەرنامەیەکی ڕێکوپێک بۆ مەشقپێکردنی ئەسپەکان دادەڕێژێ. ماوەی ڕاهێنانەکە ٢١٤ ڕۆژە کە لە وەرزی پاییزەوە دەست پێ دەکات، کاتی ڕاهێنانەکە جیاوازە، هێندێ جار بە شەو و هێندێ جاریش بە ڕۆژە، مەبەستی وایە کە ئەسپەکان وا بار بێنێ کە بتوانن لە ڕۆژێکدا ١٥٠ کیلۆمەتر ڕێگا ببڕن، (Ola Wikander, döda språk, 2007).

لەسەر تابلۆکانی کەیکولی توێژینەوەی زۆر ورد و هەمەلایەنە کراوە، زانایانی زمانە کۆنەکانی **مێزوپۆتامیا** بە بەراوردکردنی ئەم چوار تابلۆیە لەگەڵ یەکتردا لە بابەت ئەو ئەلفوبێیە کە بەکار هاتووە، شێوەی نووسینیان و هەروەها زمانی نووسینەکان، گەیشتوونەتە ئەو ئەنجامە کە هێندێک لەم تابلۆیانە ڕەسەن (ئۆرژینال) نین بەڵکوو کۆپی کراون. تابلۆ ڕەسەنەکان لە سەدەی ١٥ی پ.ز نووسراون بەڵام کۆپییەکان لە سەدەکانی ١٤ و ١٣ی پ.ز نووسراونەتەوە. لە دەقە کۆپییەکاندا ئەو وشەگەلەی کە «**هیتی**» نین سڕاونەتەوە. هەروەها بەپێی ئەم لێکۆڵینەوانە **کەیکولی** و نووسەرەکان لە زمانی یەک تێنەگەیشتوون و وا دەردەکەوێ کە وتەکانی **کەیکولی** بە یارمەتیی وەرگێڕ و لە لایەن چوار کەسەوە نووسراونەتەوە کە ئاستی زانستیان لە نووسین و هەروەها لە زمانی «**هیتی**»دا لەیەک جیاواز بووە. بۆیە هەر ئەم کەمو کۆڕیانە لە لایەکەوە و نەبوونی هێندێک دەستەواژەی تایبەت بۆ مەشقپێکردنی ئەسپان لە لایەکی ترەوە وای کردوە کە نووسەرەکان ناچار بوون لە وشە و دەستەواژەی زمانانی تری وەک سۆمەری، ئەکەدی، **خۆری** (هوری) و **میتانی** کەڵک وەربگرن. ئەو وشەگەلەی لە تێکستەکەدا کە **میتانین** ئەمانەن[٢]:

٢. (Ola Wikander, döda språk, 2007)

Aika-wartanna: بە واتای یەک خول/ یەک گەڕ هاتووە، کە دەتوانرێت بوترێت ئەمە دەقاودەق یەک دەگرێتەوە لەگەڵ زمانی **سانسکریتیدا** کە دەبێتە «Eka- vartana».

بەرلەوەی پەیوەندیی ئەم دەستەواژەیە لەگەڵ زمانی کوردیدا پیشان بدرێت، پێویستە باسی ئەمە بکرێت کە لە سەردەمی **ئەشکانییەکاندا** زمانی کوردی کەوتە بەر کاریگەریی زمانی **ئەشکانی**یەوە و **هێندێ** گۆڕان بەسەریدا هات، یەکێک لەوانە گۆڕینی دەنگی «و» بوو بۆ «گ»، وەک وشەکانی «وەرک / وەرگ» بوو بە (گورگ)، « وەریس/ وەریسە» بوو بە (گوریس)، هەر بەم شێوەیە «وتن» (گۆتن)، «ورز» (گورز). وشاد (گوشاد)، وێز (گوێز)، ئاور (ئاگر)، پیشەوەر (پیشەگەر)، دادوەر، دادوەری (دادگەر، دادگەری)، ویشتاسپ (گۆشتاسپ):

«ئەم کاریگەریی و گۆڕانە لە هەموو شێوەزارەکانی کوردیدا وەک یەک نییە، لە شێوەزاری **هەورامیدا** کەمترین و لە شێوەزاری **سۆرانیدا** زۆرترین کاریگەریی هەبووە، (خودی شێوەزاری سۆرانی دەرهاویشتە و دەرەنجامی کاریگەریی زمانی ئەشکانییە لەسەر زمانی کوردی یان بە جۆریکی تر شێوەزارەی سۆرانی هەمان شێوەزاری کرمانجییە کە کەوتووەتە بەر کاریگەریی زمانی ئەشکانییەوە)».[٣]

دەستەواژەی «**Aika-war-tanna**» لە سێ بڕگە پێک هاتووە بەم شێوەیە:
بڕگەی یەکەم Aika هەمان وشەی «ئێک / ئێکا»یە لە کرمانجیدا کە واتای «یەک» دەدات. بڕگەی دووەم **war** (وەڕ)، واتای «**خول/ دەور**» دەدات، کە لە ڕاستیدا «**وەڕ**» هەمان وشەی «**گەڕ**»ی کوردییە بە واتای «**خول** (دەور)»[٤] کە لەژێر کاریگەریی زمانی ئەشکانیدا دەنگی «**و**» گۆڕدراوە بۆ

---

٣. بروانە بۆ کتێبی ناسنامەی زمانی کوردی، فازڵ ئوسولیان، ٢٠١٥، بەرگی سێیەم، بەشی هەفتەم تایبەتمەندییەکانی شێوەزاری سۆرانی و زمانی ئەشکانی.

٤. هەنبانە بۆرینە، فەرهەنگی کوردی- فارسیی هەژار، ساڵی ١٣٦٩ تاران، ل ٧٢٥.

«گ» کە ئێستا ئەم وشەیە لە کوردیدا وەک « **گەڕ**» گۆ دەکرێ، بۆ نموونە دەڵێن «**گەڕ**»ێک هەڵپەڕین یان لە «**گەڕ**»ی یەکەمی کۆبوونەوەکەدا، یان لە گەڕی یەکەمی یارییەکاندا. بڕگەی سێیەم **tanna** هەمان وشەی «**تانە/ دانە**»ی کوردییە، ئەگەر بە زمانی کوردیی ئێستا بنووسرێتەوە ئاوای لێ دێت: «**یەک- گەڕ-تانە** (یەک- دانە- گەڕ)»، واتای یەک دانە **خول** (خولێک).

Tri-wartanna: لە **سانسکریتیدا** دەبێتە «Tri-vartana». بە کوردیی ئەمڕۆ دەبیتە «**سێ دانە گەڕ**».

Panza-wartanna: لە **سانسکریتیدا** دەبێتە «Panca-vartana». وەرگێڕانەکەی بە کوردی دەبێتە «**پێنج دانە گەڕ**» واتا «**پێنج دانە خول**».

Satta-wartanna: لە **سانسکریتیدا** دەبێتە «Sapta-vartana». لە کوردیدا وشەی **سەپتا** گۆڕانی بە سەردا هاتووە و بووە بە **هەپتا** و دواجار **هەفت**، بە واتای **هەفت دانە گەڕ**.

Na-wartanna: لە کرمانجیدا «**نۆ**» وەک «**نە**» گۆ دەکرێ. لە **سانسکریتیدا** دەبێتە «Nava-vartana». وەرگێڕانەکەی بە کوردی دەبێتە «**نۆ دانە گەڕ**».

Assussanni: بە واتای ڕاهێنەری ئەسپان هاتووە. ئەم وشەیە لە **سانسکریتیدا** دەبێتە «Asva- sani».

وشەی **ئەسوە- سانی**، لە دوو بڕگە پێک هاتووە. یەکەم ئەسوە کە بە واتای **ئەسپە**. بڕگەی دووەم سانی کە بە واتای **ڕاهێنەرە**.

ئێستا با بزانین سۆران ح. ڕ چۆنی لێک داوەتەوە:

نووسەر لە لاپەڕە ٤٣ی کتێبەکەیدا سەبارەت بە دەستەواژەی Aika-wartanna وەهای نووسیوە:

«له زمانی کوردیدا دەبێتە yak-bār/jār-dāna (yak/ek یەک + bār/jār «کەرەت + dāna «یەکەیەک»). هەر دوو وشەی کوردیی نوێی bār/jār و dāna هاوشێوەی سۆمەریشە. لە سۆمەریدا ara «**کەرەت**» و dana «**یەکەیە**». هەروەها وشەی stāna هوری دەبێتە sdana سۆمەری و dāna ی کوردیی نوێ. بەو جۆرە دەربڕینەکانی سەرەوە لە سێ زمانی سۆمەری و هوری و کوردیی نویدا هاوشێوەن.

(١). هوری/ هیتی uar-tanna

(٢). سۆمەری: ara-dana

(٣). کوردیی نوێ: bār/ jār-dāna

لە پاشان **سۆران ح. ڕ** ئەمەی کردووەتە بنەما بۆ لێکدانەوە و ماناکردنەوەی پاشماوەی دەقەکە. بەڵام هەروەک ڕوون کرایەوە «war» بە واتای «**گەڕ/ دەور**»ە نەک بە واتای جار/ بار. لە وەرگێڕانە ئینگلیزییەکەیشیدا وەک (Round) وەرگێڕدراوەتەوە، مەبەست ئەوەیە: «ئەسپەکە یەک دانە گەڕ/ خول بداتەوە، یان سێ دانە گەڕ/خول بداتەوە و...» واتا لێرە ئەگەر «**جار**» لە باتی «**گەڕ**» دابنرێت ڕستەکە بێواتا دەبێ. بێجگە لەمەش، هیچ یاسایەکی زمانەوانییش لە پشت گۆڕانی «war» بۆ جار نییە. کە وابوو ئیتر لێکدانەوە و ماناکردنەوەی ڕستەکانی تریش لە پەیوەندی لەگەڵ «**گەڕ**»دا هەڵەیە.

بێجگە لەمە لە ڕستەی ژمارە (١)دا، زمانەکانی **هوری** و **هیتی** وەک یەک زمان دانراون، کە ئەمەش بۆ خۆی هەڵەیەکی گەورەیە؛ **هوری** و **هیتی** دوو زمانی بەتەواوی لەیەک جیاوازن. ئەوانەی کە لێکۆڵینەوەیان لە زمانەکانی **هیتی** و **هوری** کردووە، پەیوەندییەکی وا لە نێوان ئەم دوو زمانەدا نابینن. زمانی **هیتی** زۆر بە باشی ناسراوەتەوە و ڕێزمانەکەشی ڕوون کراوەتەوە. تەنانەت لەو سەردەمەشدا، واتا ٣٥٠٠ ساڵ پێش ئێستا، **کەیکوڵی** لە زمانی

هیتی تێنەگەیشتووە و بە یارمەتیی وەرگێڕ لەگەڵ نووسەرە **هیتییە**کاندا قسەی کردووە.

هەروەها **سۆران ح.ڕ** لە لاپەڕەی (٤٤-٤٥)دا کۆمەڵێک وشەی مادیی پەیوەندیدار بە ئەسپی لەگەڵ کوردیی نوێدا بەراورد کردووە. هەرچەند زمانی کوردی بێ هیچ گومانێک پەیوەندیی ڕاستەوخۆی لەگەڵ زمانی مادیدا هەیە، بەڵام ئەم بەراوردکاریانەی **سۆران ح. ڕ** دروست نین و تەنیا سەیری ڕواڵەتی وشەکان کراوە بێ ئەوەی ڕەچاوی یاساکانی زمانەوانی کرابێت.

ئەمەش هێندێک لەو وشەگەلە کە لە لاپەڕە ٤٤ی کتێبی **مێژووی بزر و نەگێڕدراوەی کورد**دا هاتوون:

وشە مادییەکان	وشەی بەرانبەر لە کوردیی نوێدا
aspa-bara (ئەسپ سوار)	aspa-bāra (بارێکە لەسەر پشتی ئەسپ)
aspa-sri (خاوەنی ئەسپی جوان)	aspa-saira (خاوەنی ئەسپی سەرسووڕهێنەر)
aspa-šuna (قامچیی ئەسپ بەدەست)	aspa-šuāna (شوانی ئەسپ)
asp-vaiθana (ئەو کەسەی کە ئەسپ دەناسێت)	aspa-uasēna (کەسێک کە کۆنترۆڵی ئەسپ دەکات، ئەسپ دەوەستێنێت)

aspa-bara.١ :ئەسپە بارا بە واتای «**بارێکە لەسەر پشتی ئەسپ**» نییە. ئەم خوێندنەوەیە هەڵەیە. ئەم وشە «**ئەسپە بەرە**»یە، بەر لە چاوگی بردن، ئەسپە بەرە دواجار گۆڕاوە بۆ ئەسپە بارا، پاشان ئەسوارا و پاشان وشەی «سوار»ی لێ کەوتووەتەوە. کە وابوو بە واتای «**سوار**»ە نەک بارێک لەسەر پشتی ئەسپ.

aspa-sri.٢ :ئەسپە سەرێ بە واتای ئەسپی جوانە و هیچ پەیوەندییەکی بە «**خاوەنی ئەسپی سەرسوورِهێنەر**»ەوە نییە، ئەم ماناکردنەوەیە بە تەواوی هەڵەیە، نووسەر هیچ بەڵگەیەکیشی بۆ ئەم واتایە پێشکەش نەکردووە . **sri** وشەیەکی کۆنی کوردییە، لە **سانسکریتی** و لە **ئەڤێستا**شدا هاتووە، بڕوانە بۆ (فرهنگ واژەهای اوستائی، احسان بهرامی، ١٣٦٩ خورشیدی، جلد سوم، ص ١٤٨٢)، هەروەها لە فەرهەنگی **ئەڤێستایی** کانگا لە لاپەڕەکانی ٥٥٤ و ٥٢٢دا شێوەکانی تری ئەم وشەیە بەم جۆرە هاتووە:

(srayan= elegance; beauty (k522)
(srîra [-]= fair, fine, beautiful (k554)

srī : (١٠)

to be beautiful or elegant.

سْرِیْ:

زیبابودن یا خوشگل بودن. مانند واژه سنسکریت است که معنی آن زیبا و نرم .

ئەم وشەی لە کوردیی کرمانجیشدا لە شێوەی ناوی کچاندا هەر ماوەتەوە و وەک «**سەرایی**» گۆ دەکرێ. چەندین گۆرانیبێژی کورد لە باکووریش گۆرانیی « Serayê»یان چڕیوە کە گۆرانییەکی کۆنی کوردییە.

aspa-šuna.٣ : سۆرانی ح. ڕ لە بەرانبەر «**ئەسپا شونا**» بە واتای «**قامچیی ئەسپ بەدەست**» دەستەواژەی «**شوانی ئەسپ**»ی داناوە، کە هیچ

پەیوەندییەکی بەم وشەیەوە نییە. ئەگەر بێت و وشەی ئەسپ لە ڕستەکاندا بسڕینەوە، دەمێنێتەوە وشەی «**قامچی بەدەست**» بەرانبەر بە شوان، کە ئاشکرایە قامچی بەدەست و شوان هیچ پەیوەندییەکی دوور و نزیکیان نە لە باری ماناوە و نەش لە باری زمانەوانییەوە پێکەوە نییە. لە ڕاستیدا ئەمە زیاتر لە گاڵتە دەچێ هەتا ماناکردنەوە.

٤.asp-vaiθana: ئەو کەسەی کە ئەسپ دەناسێت، **سۆران ح. ڕ** بەرانبەر ئەم دەستەواژەیە نووسیویەتی «asp-uasēna» (ئەسپ وەسێنە، کەسێک کە کۆنترۆڵی ئەسپ دەکات/ ئەسپ دەوستێنێت).

ئەم لێکدانەوە و ماناکردنەوەش بە ڕاستی وەک گاڵتەی منداڵان وایە، چونکە دەستەواژەیەک وەک «**ئەسپ وەسێنە**» لە کوردیدا نەبووە و نییە، **سۆران ح.ڕ** بۆ خۆی دروستی کردووە. نووسەر لەبەرانبەر وشەی «**ناسین**» وشەی «**وەسێنە**» لە چاوگی «**وەستاندن**»ی داناوە، کە وەک دیارە ناسین هیچ پەیوەندییەکی لەگەڵ وستاندندا نییە. «**وەسێنە**»ش وشەیەکی زۆر نوێیە و لە کۆندا قەت بەم شێوەیە بەکار نەهاتووە.

سۆران ح. ڕ لە لاپەڕەی ١٤١دا، لێکۆڵەرانی ڕۆژاوایی دەداتە بەر ڕەخنە و دەڵێ: «لە ژێر کاریگەریی تیۆریی ئاریدا تێ کۆشاون کە پەیوەندیی ئەم دەقە لەگەڵ زمانی سانسکریتدا پیشان بدەن بەڵام بێ ئەوەی کە ئەنجامێکی قەناعەتپێکراو بدەن بە دەستەوە»! من لێرەدا ئەو لێکۆڵینەوەیە کە لێکۆڵەری سویدی، **ئۆلا ویکاندر**، لە بارەی ئەم دەقەوە نووسیویەتی پێشکەشتان دەکەم کە نیشان دەدا قسەکەی **سۆران ح.ڕ** لە ڕاستی بە دوورە و بێبنەمایە.[٥]

ئۆلا ویکاندر لەسەر دەقی **کەیکۆڵی** لێکۆڵینەوەیەکی ورد و زانستیانەی

---

٥. (Ola Wikander, Döda språk, 2007 p 36-37).)

کردووە و زمانی دەقەکەی لەگەڵ زمانی **سانسکریتیدا** بەراورد کردووە. من لێرە لە خوارەوە لێکدانەوەکانی **ویکاندر** لەگەڵ لێکدانەوەی خۆم بۆ وشەکان و هەروەها لێکدانەوەکانی **سۆران.ح.ڕ** لە خشتەیەکدا دادەنێم. جا با بزانین ئایا زمانی **میتانی** لەگەڵ سانسکریتیدا پەیوەندیی هەیە یان نییەتی. بەڕێز **سۆران ح.ڕ** دەڵی زمانی **میتانی** هەمان زمانی کوردییە و ئەوەی کە لێکۆڵەران دەڵێن زمانی **میتانی** پەیوەندیی بە **سانسکریتییەوە** هەیە ڕاست نییە.

میتانی	سانسکریت	کوردی	سۆران ح - ڕ
aika-war-tanna	Eka-var-tana	yak-gar-dāna یەک دانە گەڕ	Yak-jār-dāna
tri-war-tanna	tri-var-tana	sē-gar-dāna سێ دانە گەڕ	hire-jār-dāna
panza-war-tanna	pañca-var-tana	penj-gar-dāna پێنج دانە گەڕ	penj-jār-dāna
satta-war-tanna	sapta-var-tana	haft-gar-dāna هەفت دانە گەڕ	haft-jār-dāna
assussanni	asvasana	ڕاهێنەری ئەسپان	ئەسپ وەسێن
tus-ratta	dus-ratha	خاوەنی ئەڕابەی جەنگی	------
Mitra	Mitra	میترا / مێهر	میترا/ مێهر
Varuna	Varuna	ئاهورا	-------
Nasatya	Nasatya	ئەناهیتا / ناهید	-------
Indra	Indra	-------------	-------

هەر وەک لێرە دەبینین زمانی **میتانی** و **سانسکریتی** زۆر لەیەک نزیکن، تەنانەت زمانی کوردی نزیکترە بە زمانی **سانسکریتییە**وە هەتا زمانی **میتانی**. واتا زمانی **میتانی** هەمان زمانی **کوردی** نییە بەڵکوو ڕیشە و بناغەیەکە بۆ زمانی **کوردی**، هەروەک چۆن زمانی **کوردی** دەگەڕێتەوە بۆ زمانەکانی **ئەڤێستایی** و **سانسکریتی**. لێرەدا زۆر بە ڕوونی دەردەکەوێت کە بۆچوونی لێکۆڵەرە ڕۆژاواییەکان لە بارەی نزیکبوونی زمانی **میتانی** و **سانسکریتی** زۆر ڕاست و دروستە، بەپێچەوانەوە ئەمە بۆچوون و لێکدانەوەکانی **سۆران حەمەڕەشە** کە هەڵەیە.

سەبارەت بە مێژوویماننا و لێکدانەوەی هەڵە بۆ ناوە مانناییەکان:

هەروەک لە سەرەتادا باس کرا، ئەرکی مێژونووس ئەوەیە کە چۆنیەتیی ئاڵوگۆڕە سیاسی-کۆمەڵایەتی، ئابووری و فەرهەنگییەکانی کۆمەڵگا لە ماوەیەکی دیاریکراودا پیشان بدات، هەروەها کاریگەرییەکانی ئەم ئاڵوگۆڕانە لەسەر چین و توێژەکانی نێو کۆمەڵگا نیشان بدات. بەڵام لە کتێبی **مێژووی بزر و نەگێردراوەی کورد**دا ئەوەی کە دیاری نییە خەڵک و ئاڵوگۆڕەکانی نێو کۆمەڵگایە؛ نووسەر هەر بەدوای نێوی پادشادا گەڕاوە کە نیشان بدات کوردیش پادشای هەبووە، جا ئەگەر ئەو پادشایەش **سوڵتان سەلاحەدینی ئەیوبی** بووبێ یان **گێوماتا** یان **ئازا** پادشای **ماننایی**.

من لێرە کورتەیەک لە مێژووی **ماننا**ییەکان دەگێڕمەوە، بۆ ئەوەی نیشان بدەم کە چۆن **سۆران ح. ڕ** مێژوو لە زمانی فەرمانڕەوایانی ستەمکارەوە دەگێڕێتەوە نەک لە ڕوانگەیەکی زانستییەوە.

لە پاش ڕووخانی **میتانی**یەکان، ڕەوشی وڵاتی کۆنی کوردەواری زۆر شپرزە بوو. بۆشایی دەسەڵاتداری لە چەندین ناوچەدا هاتە ئاراوە، کە لە ئەنجامدا چەندین شانشینی گەورە و بچووکی تر لە ناوچەکەدا سەریان هەڵدا، لەوانە بەشێکی زۆر لە ناوچەکانی ڕۆژئاوای کوردستان هەتا کەرکووک کەوتنە ژێر ڕکێفی **ئاشوور**ەوە، لە ناوچەکانی باکووری کوردستان پاشماوەی هۆزەکانی «**هوری**/ **خوری**» فەرمانڕەوایی **ئەورارتوو**یان پێک هێنا کە پایتەختەکەیان شاری «**توشپا**/ **توشپە**» بوو لە قەراخی شاری «**وان**»ی ئێستا. لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵات و باشووری گۆلی ورمێ (ورمێ، سەقز و بانە و مەهاباد و بەشێک لە ئازەربایجان) فەرمانڕەوایی **ماننایی** دەسەڵاتیان گرتە دەست کە پایتەختەکەیان لە شوێنێک بوو بە ناوی **ئێزرتوو** لە نزیکی شاری **سەقز**. هەروەها ژمارەیەکی زۆر میرنشینی سەربەخۆ لە ناوچەکانی

باشووری کوردستان وەک لای سلێمانی و هەورامان و گەرمیان و کرماشان و سنە و هەمەدان سەریان هەڵدا.
پادشایەتیی **ئاشوور** لە پاش ماوەیەکی کەم دەستی دایە فراوانکردنی دەسەڵاتی خۆی و تێکۆشا کە گشت ئەو ناوچەگەلە کە پێشتر لە ژێردەستی **میتانیی**ەکاندا بوو بێنێتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە، بۆیە بە بەردەوامی هێرشی دەکردە سەر ناوچەکانی ڕۆژهەڵات، باکوور و باشووری کوردستان. لەم هێرشانەدا بەزەییان بەکەسدا نەدەهاتەوە؛ گوندەکانیان ئاگر تێ بەردەدا، مەڕ وماڵات و خەرمانیان بە تاڵان دەبردن، زۆر جاران منداڵەکانیان دەکوشت و ژن و پیاوەکانیان دەبردن و دەیانکردن بە کۆیلە. ئەم ڕەوشە بە سەدان ساڵ بەردوام بوو، بە سەدان شەڕ وبەرخۆدان قەوما، بە دەیان میر و سەرۆک هۆز گیران و بە زیندوویی کەوڵ کران. ستەمکاریی **ئاشووریی**ەکان لە ڕادەبەدەر بوو، نەک تەنیا بەرانبەر بە **کوردەکان** بەڵکوو بەرانبەر بە هەموو نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، وەک **بابلیەکان** و **ئیلامییەکان** و **ئەورارتوویيەکان** و **جوەکان** (موساییەکان) و تەنانەت خەڵکی ئاسایی **ئاشووریی**ش.
لە سەرەتادا بەشێکی زۆر لە هۆزەکانی کورد پاڵپشتیی فەرمانڕەوایی **مانناییی**ەکانیان کرد، بەو هیوایە کە لە بەرانبەر ستەمکاری و دەستدرێژییەکانی **ئاشوور** بیانپارێزێ. بەڵام بە پێچەوانەی ویست و هیوای خەڵک دەسەڵاتی **ماننا** بوو بە هاوپەیمان و هاوکاری **ئاشوور**. ئەمە بوو بە هۆی هەڵسانی ڕق و تووڕەیی خەڵک بەرامبەر بە فەرمانڕەوایانی **ماننا**.
ڕەوشی کوردان لە دۆخێکی زۆر خراپدا بوو، **ئاشووریی**ەکان پەیتا پەیتا هێرشیان دەکردە سەر خەڵک و بەزەییان بە کەسدا نەدەهاتەوە. ڕاپەڕین لە دژی دەسەڵاتداریی **ئاشوور** لە چەندین شوێنی جیاجیادا ڕوویان دا، بەڵام بە هۆی یەکنەگرتوویی هۆزەکان و بەرتەسکبوونی سەرهەڵدانەکان نەیانتوانی بگەنە ئەنجامێک.

چۆن و کەنگێ **ماننا**ییەکان پادشایی خۆیانیان دامەزراندووە، ڕوون نییە. کاتێ لە ساڵی ٨٢٨ی پ.ز **ئاشوورییەکان** پەلاماری ناوچەکانی دەوروبەری «**گۆلی ورمێ**»یان دا، پادشای **ماننا** کەسێک بوو بە ناوی «**ئۆئاڵ کەی/ ئۆئاڵ کی**». هەروەها لە نێوان ساڵەکانی ٧٢٥- ٧١٨ی پ.ز «**ئێرانزو**» پادشایەکی بەهێز بوو و توانیی دەسەڵاتێکی یەکگرتوو لە **ماننا**دا دابمەزرێنێ. «**ئێرانزو**» تا کاتی مردنی، کەمێک پێش ساڵی ٧١٦ی پ.ز، وەک دۆست وهاوپەیمانی **ئاشوور** مایەوە. پاش مردنی **ئێرانزو** کوڕەکەی کە نێوی «**ئاز/ ئازا**» بوو نیشتە سەر تەختەوە. ئەویش دەیویست بە هەمان شێوەی باوکی دەسەڵاتداری بکا و هەروەک باوکی بە هاوپەیمانی **ئاشوور** بمێنێتەوە. کۆمەڵانی خەڵک و سەرۆک هۆزەکان خوازیاری نزیکایەتی و دۆستایەتی لەگەڵ **ئاشوور**دا نەبوون. ئەوان **ئاشوور**یان وەک دەسەڵاتێکی ستەمکار، داگیرکەر و نارەوا دەناسی. بۆ ئەوان گرتن و بردن و فرۆشتنی مرۆڤەکان وەک ئاژەڵ کردەوەیەکی نامۆ و نامرۆڤانە و دژ بە بیر و باوەڕی ئایینیان دەژمێردرا، هەر بۆیەش سێ کەس لە سەرۆک هۆزە بەهێزەکان، «**مەتا- تی**» سەرۆکی هۆزی **زیگرتو**، «**تلۆ سینا**»[1] سەرۆکی هۆزی **ئاندیا** و **بەگداتوو** فەرمانڕەوای هویش دێش (ناوچەی مەراغە)، لە دژی «**ئاز**» پادشای **ماننا** ڕاپەڕین و دوای دەستگیرکردن و کوشتنی، تەرمەکەیان فڕێ دا.

لە پاش کوشتنی «**ئاز/ئازا**»، **بەگداتوو** بۆ ماوەی چەند مانگێک دەسەڵاتی گرتە دەست. بەڵام ماوەیەکی زۆری نەخایاند کە **سارگۆنی دووەم** ،پادشای

---

١. تلۆ سینا: تلۆی کوڕی سینا، سەرۆکی هۆزی ئاندیا کە لەگەڵ بەگداتوودا لە دژی ئازا پادشای ماننا ڕاپەڕی. تلۆ ناوی خۆیەتی و سیناش ناوی باوکیەتی. ناوی تلۆ/ تێلۆ ئێستاش لە شێوەزاری کرمانجیدا هەر باوە. حەسەن تێلۆ شکاک (حەسەنی کوڕێ تێلۆ) یەکێک لە هاوڕێیانی قازی موحەممەد بوو لە سەفەری ڕووسیادا (سۆڤیەت). هەروەها ڕێبەری ڕێکخراوەی «یەکیەتیی لیبراڵی کوردستان» لە ڕۆژئاوا ناوی «فەرهاد تێلۆ»یە. «سینا»یش ناوێکی کۆنی ئێرانییە. ناوی باپیرە گەورەی زانای بەناوبانگ «ئەبووعەلی حوسێن کوڕی عەبدوڵڵا» کە لە ساڵی ٣٥٦ی کۆچیدا لە «بوخارا» لە دایک بووە، «سینا» بوو، هەر بۆیەش بە ئەبووعەلی سینا بەناوبانگە.

ئاشوور، بەپەلە خۆی گەیاندە ئەوێ و توانی **بەگداتوو** دەستگیر بکا و فەرمانی دا کە هەر بەزیندوویی کەوڵی بکەن و لەشەکەیشی بۆ پەند لە پێش چاوی خەڵک هەڵواسی (دیاکونوف، کشاورز، ١٣٤٥: ٢٦١). [بەگداتوو یان **بەغداتوو** ناوێکی کۆنی زەردەشتییە، لەوانەیە لە نەوەکانی زەردەشت بووبێ، چونکە زەردەشتیش بۆ خۆی پێشتر فەرمانڕەوای «**ماد- ڕاغە**» بووە. «**بەغدات**» بە واتای خودادادە، «**و**»ی لە پاش ناوی بەغدات پاشگرێکی باوی مادییە کە ئێستاش لە کوردیی شێوەزاری کرمانجیدا هەر ماوەتەوە].
کە وابوو لێرەدا دیار دەبێ کە «ئاز»ی مانناییی کە پاشای کوردان بوو لە ڕاپەڕینێکدا بە دەستی خەڵکی ناوچەکە کوژرا.
ئەمجا کوڕەکەی تری **ئێرانزو** کە ناوی **ئۆلۆسۆنۆ** بوو دانرایە سەر تەختەوە. **ئۆلۆسۆنۆ** لە ژێر گوشاری سەرۆکەکانی تردا ماوەیەک پشتی لە **ئاشوور** کرد، بەڵام دواجار ناچار ما خۆی بدا بەدەستەوە و جارێکی تر خوی هاویشتە پاڵ **سارگۆن**، ئەویش فەرمانڕەوایی بۆ گەڕاندەوە.
ماننا لە کاتی ڕاپەڕینی **مادە**کان لە دژی **ئاشوور** لە ساڵەکانی ٦٧٣ی پ.ز دا یارمەتیدەر و هاوپەیمانی مادەکان بوو، بۆیە لە ساڵی ٦٦٠ی پ.ز **ئاشوورییەکان** بە سەرکردایەتیی **نبو- شار- ئوسور** بە مەبەستی تۆڵەسەندنەوە دیسانەوە هێرشیان کردە سەر وڵاتی **ماننا**. «**ئاخسەری** (Axseri)»، پادشای **ماننا**، هەوڵی زۆری دا کە بەرەنگاری **ئاشوورییەکان** بێتەوە و چەندین شەڕ لە نێوانیاندا ڕووی دا. سەرئەنجام **ئاشوورییەکان** سەر کەوتن و **ئاخسەری** تێک شکا و ناچار ما «**ئیزرتوو**»ی پایتەختی خۆی (لە نزیکی شاری سەقز) بەجێ بهێڵێت و بەرەو «**ورمەت** Ormete (ورمێ/ ئورومییە)» پاشەکشێ بکا.
بەڵام لێرەدا یەکێک لە سەیرترین ڕووداوەکانی مێژوو قەوما؛ «کۆمەڵانی خەڵکی ئاسایی وهەژارەکان کە لە دەسەڵاتداریی ئاخسەری و هەڵاتنی

لە بەرامبەر دوژمندا تووڕە و بێزار بوون، لە دژی ڕاپەڕین و ئاخسەری و بنەماڵەکەی و هەموو ئەو سەرکردە و میرانەیان کوشت کە لەگەڵیدا بوون و لەشەکانیان لە کۆڵانەکاندا فڕێ دا (دیاکونوف، کشاورز، ١٣٤٥: ٣٤٩-٣٥٠)». ئەمە یەکێک لە گرینگترین ڕووداوەکانی مێژووی ئەو سەردەمە بوو، خەڵکی ئاسایی لە دژی فەرمانڕەوایان ڕاپەڕین و لە شۆڕشێکدا فەرمانڕەوایانی خۆیانیان بە سزای مەرگ گەیاند.

دیاکۆنۆڤ بە سەرسووڕمانەوە لەم ڕووداوەی ئەو کاتە دەڕوانێ و دەنووسێ: «هەڵکردنی ئاڵای ڕاپەڕین دژ بە زۆرداران و ستەمکارانی ناوخۆ نیشانەی ئەو تێکۆشانە کۆمەڵایەتی و ئەو هاوکارییە ناوخۆییە جەماوەرییە بوو کە لە نێو نەتەوەکانی دیکەدا لەبەر هێندێک هەلومەرجی مێژوویی کۆمەڵگای کۆیلەداری لە ڕۆژهەڵات، ئەو هەست و بیرە هێشتا نەهاتبووە گۆڕێ (هاونەتەوەیی کورد و ماد، حەبیبوڵای تابانی، ٢٠١٠ هەولێر، ل.پ ١٥٣)».

«**ئۆئاڵ کەی/ئۆئاڵ کی**» کوڕی **ئاخسەری**، کوڕەکەی خۆی نارد بۆ لای پادشای **ئاشوور** بۆ ئەوەی یارمەتیی بدات و لەوە دەچێ بە شێوەیەک یارمەتیی وەرگرتبێت، چونکە دەسەڵاتی **ماننا** هەر مایەوە و تەنانەت لە کاتی جەنگی **مادەکان** و **بابلییەکان** لە دژی **ئاشوور**، **ماننا** لە پاڵ **ئاشووردا** مایەوە و هاوپەیمانی **ئاشوور** بوو، بەڵام لە شەڕێکدا لە بەرانبەر بابلییەکاندا تێک شکان و ئێتر وزەی هەڵسانەوەیان لێ بڕا و ناوچەکانی **ماننا** لە دەوروبەری ساڵانی ٦١٦ – ٦١٥ی پ.ز کەوتە ژێر فەرمانڕەوایی **هوخشترە** (کەیخەسرەو) پادشای **ماد**.

بەڵام ئێستا با بزانین سۆران ح. ڕ چۆن ڕووداوەکان دەگێڕێتەوە:

»ئێرانزوو لە ساڵی ٧١٦ی پ.ز دا کۆچی دوایی کرد، **سەرجون**، **ئازا**-ی کوڕی **ئێرانزووی** خستە سەر تەختی پادشایی. **ئورارتو**، بە هاندانی کۆمەڵێک لە حوکمرانەکانی دەوڵەتی **مانایی**، ویستی کە کاریگەریی **ئاشوورییەکان**

کەم بکاتەوە بەوەی کە لە پادشا **ئازا** هەڵگەڕێنەوە. لە ئەنجامدا لە ٧١٦ی پ.ز دا پادشا **ئازا** بە دیلی و لە لایەن «**حوکمڕانە یاخییەکانەوە**» کوژرا. سەرجون هەڵگەڕانەوەکەی شکاند و دوابەدوای ئەوە برایەکی **ئازا** بە ناوی **وڵوسونو**-ی کردە پادشای نوێی **مانا**ییەکان. (سۆران.ح.ڕ ٢٠٢٢: ٢٥٤)».
واتا لێرە ڕاپەڕینی سێ لە هۆزە گەورەکانی ئەو سەردەمە لە دژی **ئازا** (کە پیاوی ئاشوور بوو) وەک هەڵمەتی «**حوکمڕانە یاخیبووکان**» ناویان لێ دەبرێت، نەک وەک ڕاپەڕینێکی خەڵکی لە دژی فەرمانڕەوایانی گەندەڵ و ملکەچی **ئاشوور**. دواییش نالێ کە «**سەرجون**» ڕاپەڕینی خەڵکی سەرکوت کرد و گوێلەمستێکی خۆی لەسەر تەخت دانا، بەڵکوو دەڵێ:
«هەڵگەڕانەوەی یاخیبووەکانی تێک شکاند و وڵوسونوی کردە پادشا!
(سۆران.ح.ڕ ٢٠٢٢: ٢٥٤)». **سۆران ح. ڕ** بە جۆرێک ڕووداوەکان باس دەکات کە گەلی کورد دەبێ مەمنوونی **سەرجون** بێت کە شۆڕشگێڕانی سەرکوت کردووە و پادشای بۆ کوردان داناوە!
دیسانەوە لە لاپەڕەی ٢٥٥دا باسی کوژرانی «**ئاخسەری**» [سۆران ح. ڕ ناوی **ئاخسەری** وەک «**ئاهشێری**» نووسیوە لە کاتێکدا لە لایەن **دیاکۆنۆڤ** و مێژوونووسانی دیکەوە هەروەک **ئاخسەری** ناوی هاتووە] پادشای **ماننا** لە لایەن خەڵکی شاری **وەرمەت (ورمێ)**وە، وەها دەگێڕێتەوە:
«**ئاشوربانیپاڵ** پادشای **ئاشوور** هەڵمەتێکی سەربازی دەست پێ کرد لە دژی پادشای **مانایی ئاهشێری**. **مانناییەکان** شکان و **ئاهشێری** پایتەختی دەوڵەتەکەی، **ئیزرتوی** بەجێ هێشت و خۆی لە یەکێک لە قەڵا سەربازییەکانی توند کرد. سوپای **ئاشووری** دەوری پایتەختی **مانناییەکان** و چەند قەڵایەکی تری **مانناییەکانی** دا. بەڵام **مانناییەکان** هێندە هێزیان هەبوو کە بتوانن بەرامبەر بە داگیرکارییەکە بوەستنەوە. سوپای **ئاشووری** ناوچەکانی دەوری شارەکەی ویران کرد و ئەنجا مانایان بەجێ هێشت.

ئەو شکانە پێگەی **ئاهشێریی** لە ناو خەڵکەکەیدا لاواز کرد کە بڕیاریان دا بیکوژن. کوڕەکەی وەلیّ قەبووڵی باڵادەستیی **ئاشوورییەکانی** کرد و بوو بە پادشای نوێی مانایەکان و باجی ساڵانەی بە **ئاشوورییەکان** دا (سوران ح.ڕ ٢٠٢٢: ٢٥٥)».

واتا دیسانەوە لێرەش نووسەر باسی ڕاپەڕینی خەڵک لە دژی فەرمانڕەوایانی گەندەڵ و ترسنۆک ناکات، بەڵکوو بە یەک ڕستەی کورتی «**بڕیاریان دا بیکوژن**» ڕووداوەکە دوایی پێ دێنێت. واتا وەک ئەوەی هیچ ڕاپەڕینێک لە دژی **ئاخسەری** (ئاهشێری) ڕووی نەدابووبێت. لە کاتێکدا دەتوانین بڵێین کە ئەوە بۆ یەکەمین جار بوو لە مێژوودا کە خەڵکی شارێک، **وەرمەت** (ورمیّ)، لە دژی فەرمانڕەوایەکی خۆیی ڕاپەڕن و پادشا و دارودەستەکەی بە هۆی خیانەت و ڕاکردنیان لە بەرانبەر دوژمندا تێکرا بکوژن.

لێکدانەوەی هەڵە بۆ ناوە ماننایییەکان:

سۆران ح. ڕ. ناوە **ماننایییەکان**، چ ناوی پادشاکان و چ ناوی ناوچەکان، بەهەڵە مانا کردووەتەوە. بۆ نموونە چاو لەم ناوانەی خوارەوە دەکەین:

ئێران- زوو:

سۆران ح.ڕ. باسی واتای ناوی «**ئێرانزوو**»ی نەکردووە کە گەورەترین پادشای **ماننا**کان بووە. ئەمە دوو هۆکاری هەیە: یەکەم لە واتای ناوەکەی تیّ ناگات، دووەم وشەی «**ئێران**»ی لەگەڵدایە. **سۆران ح. ڕ** لە لاپەڕەی ١٨٤ی کتێبەکەی خۆیدا لەسەر وشەی **ئێران** ئاوای نووسیوە:

«لە ڕاستیدا، ناوی «**ئێران**» یەکەم جار بە **ئێرانشەهر** لە لایەن ساسانییەکانەوە ئاماژەی پیّ کراوە. بەڵام سەرچاوە ئیسلامییەکانیش ئاماژەیان بە **ئێرانشەهر** کردووە، **ئەلمەقدیسی** (لە ٩٩١دا کۆچی دوایی کردووە) دەڵێت کە **ئێرانشەهر** شوێنێکە لە **نیساپور** (نێشاپووری ئەمڕۆ) و ... (سۆران ح. ر

٢٠٢٢: ١٨٤)».

بەڵام ئەی چۆن ناوی یەکێ لە پادشاکانیماننا **«ئێران-زوو»** بووە؟ واتا هەزار ساڵ پێش **ساسانییەکان** ناوی ئێران لە کوردستاندا هەبووە؟ مانای **«ئێران-زوو»** چییە؟ **سۆران حەمەڕەش** بێدەنگیی لێ کردووە و هیچی نەوتووە.

ئاز/ئازا: ناوی پادشایەکی **مانناییە**، کوڕی **ئێرانزوو** بوو. **سۆران ح. ڕ** ناوەکەی بەم شێوەیە مانا کردووەتەوە:

azā: بوێر، بەهێز، هێشتا وەکوو ناوی کوڕ لە ناو کورددا ماوە (سۆران ح. ڕ ٢٠٢٢: ٢٥١).

ئەم لێکدانەوەیە بە تەواوی هەڵەیە. جارێک خودی وشەی **ئازا** بە واتای دلێر لە سەردەمی مانناییەکان و مادەکان و تەنانەت هەتا سەردەمی **ساسانییەکانیش** هەر وەک **«ئازاتا / ئازات»** گۆ کراوە. **ئازاتەکان** واتا دلێرەکان یان پاڵەوانان لە کۆمەڵگای ئەشکانی و ساسانیدا توێژێکی تایبەتی کۆمەڵگا بوون و زۆر جێگای ڕێز بوون. هەر ئەم ناوە لە کوردیدا گۆڕانی بەسەردا هاتووە و ئەمڕۆ بووە بە **«ئازا»**. بەڵام لە فارسیدا بە شێوەی **«ئازاتە/ئازادە (آزاده)»** هەر ماوەتەوە. لە شۆڕشی **«ژینا»**دا لە ساڵی ٢٠٢٢، ژنانی ئێرانی دروشمیان دەدا لە دژی دەسەڵات و دەیانگوت «هیز تویی، هرزه تویی، زن آزاده منم»، واتا «حیز تۆی، هەرزە تۆی، ژنی ئازا و دلێر منم». کە وابوو ئەگەر مەبەست لە ناوی **«ئازا»** بە واتای دلێر بوایەت، دەبوو ناوەکە وەک **«ئازاتا / ئازات»** بوایەت کە وا نییە، با ئێستا بزانین واتای ناوەکانی **ئازا** و **ئێرانزوو** چییە:

ئێرانزوو: ئێرانزوو ناوێکی کوردییە، بە واتای **«خودای ڕووناکیی ئێرانە»**، ئەمە بۆ یەکەمین جارە کە وشەی ئێران لە مێژوودا دەردەکەوێ. ناوی **ئێرانزوو** لە دوو بڕگە پێک هاتووە؛ یەکەم **ئێران** کە مەبەست وڵاتی **«ئاری»**یەکانە، ئەم

وشەیە جێگای وشەی «**ئاریانا**»ی گرتووەتەوە، بڕگەی دووەمی ناوەکە «**زوو**» خودایەکی کۆنی کوردی/ ئێرانییە، پێکەوە واتای خودای ڕووناکیی ئێران دەدات. ژمارەیەکی زۆر لە لێکۆڵەران و شارەزایانی بواری مێژووی کۆنی ئێرانی لەو باوەڕەدان کە وشەی «**زوو**» کورتکراوەی «**زروان** / **زوروان**»ە، هەروەها لە **ئەڤێستا** و لە **شاهنامەی فێردەوسیی**شدا باسی یەکێ لە پادشایانی «**پێشدادی**» (پێش لە داد / پێش لە ئاینی زەردەشتی) کراوە بە ناوی «**زوو**» کوڕی **تەهماسپ** کە ماوەی ٥ ساڵ فەرمانڕەوایی کردووە[٢]. (لە ئەڤێستادا وشەی پێشدادی وەک «**ئەپەر- داتا**» هاتووە کە «**ئەپەر**» ئێستا لە کوردیدا بووەتە «**بەر**» و «**داتا**»ش هەمان دادی کوردییە).

فێردەوسی لەسەر «زوو» ئاوا دەڵێ:

ندیدند جز پور تهماسب زو

که زور کیان داشت و فرهنگ گو

هەروەها حافزی شیرازییش ناوی «زوو»ی هێناوە[٣]:

شکل هر سر مه میدهد نشان

از افسر سیامک و ترک کلاه زو

هەروەها لە نێو سروودەکانی «**یارسان**»یشدا باسی زوو وەک خوداوەندی ڕووناکی کراوە، ئەم سروودەی خوارەوە هیی «**داوود کۆسوار**»ە کە یەکێکە لە **پیرانی یارسانی** لە دەوروبەری ساڵانی ١٣٥٠ – ١٤١٩ی زایینی. ئەمەش دەقی سروودەکەیە:

2 . http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail-f99c3aff570c422baff65e2182ac9d7d-fa.html (2013-06-09).

3 . http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail-f99c3aff570c422baff65e2182ac9d7d-fa.html (2013-06-09).

«نە هەیهات هو نە هەیهات هو
سەف سەف مەنهۆ نە هەیهات هو
چلتەن گرد ئامان بی وە قاو وقو
دونیا ڕۆشن بی وە فەرمان زوو
تاری مەرگ و شەڕ گریزان چون دو
یانەی تاریکیش کەرد ژێروڕو
چەنی چلتەنش نمانا ئەرجو

واتاکەی بەم شێوەیە:
یاران بە وتنەوەی هوو هوو ڕیزیان بەستووە، (چلتەن)یش بە هەمان شێوە هاتوون و هەیاوهوو دەکەن. دونیاش بە فەرمانی **زوو** (زەروان) ڕووناک بووەتەوە و تاریکی و مەرگ و جەنگ وەک دووکەڵ هەڵ هاتن و خانەی تاریکی سەروبن کرا (ئەیوب ڕوستەم، ٢٠٠٦: ١٢١)».
کە وا بوو لێرەدا ڕوون دەبێتەوە کە وشەی «زوو» وشەیەکی « کوردی»یە و ناوی یەکێ لە خودایانی کۆن بووە.
ئاز/ ئازا: وشەی «**ئاز/ ئازا**» لە کوردیدا چەند واتایەک دەگەیەنێ، لەوانە «خێرا» کە زۆرتر لە ناوچەکانی شارەزوور و هەورامان و سنە و کرماشان بەکار دەبرێت. هەروەها واتای «**دلێر و چالاکیش ئەدات**»[٤] . بەڵام مەبەست لەم «ئاز/ ئازا»یە هیچکام لەمانە نییە، بەڵکوو **«ئاز»یش خودایەکی کۆنی ئێرانی بوو کە خاوەن هێزێکی لەبنەهاتوو بووە.** خودایانی کۆنی هیندوئێرانی کە «دئۆ»یان پێ دەگوتن، ژمارەیان زۆر بوو و خەڵکیش ناچار دەکران قوربانییان بۆ بکەن کە ئەمە دەبووە هۆی بارگرانی بەسەر شانی خەڵکەوە. بۆیە پاش بڵاوبوونەوەی ئایینی زەردەشتی لۆمە لە پەرەستنی «**دئو**»کان کرا، کە وای

---

٤. فەرهەنگی هەنبانە بۆرینە، هەژار، تاران، ١٣٦٩، لاپەڕە ٥.

لێ هات دواجار بوون بە هێزی تاریکی و درۆ و خراپی. ئێستا وشەی **دێو** جێگای **دئوی** گرتووەتەوە. وا دیارە ناوی «**ئاز**» هیی ئەو سەردەمەیە کە هێشتا «**دئو**»کان نەبووبیتن بە **دێو**. (ئەو سەردەمە سەرەتای سەرهەڵدانی ئایینی زەردەشتی بووە و وا دیارە کە هێشتا نەبووە بە ئایینێکی گشتگیر لە هەموو ناوچەکەدا).

لە میتۆلۆژیای ئافرینیشی ئایینیی «**زڕوانی**»دا ئاوا هاتووە: «لە سەرەتادا جیهانی ئێمە نەبوو، تەنیا دوو گەوهەر هەبوون، گەوهەری ڕۆشنایی و گەوهەری تاریکی. گەوهەری ڕۆشنایی باش و جوان بوو، گەوهەری تاریکییش ناحەز و خراپ». لە نێو سرووده ئایینییەکانی یارسانیشدا (سرودی ڕمزبار)[٥] ناوی «**ئاز**» وەک خودای تاریکی هاتووە:

«پەی دەرون شاد پەی دەرون شاد
شام ڕۆشنیش وست پەی دەرون شاد
ئەو کۆی چل نورش هەرکە کەرد ئیجاد
چل مەشعەلش دا وە ئۆسای ئیرشاد
نە لەوح حەجەر شا کەرش بنیاد
«ئاز» و تاریکی گوریزان چون باد»

واتاکەی: بۆ دەروونی شاد، شام ڕووناکیی خستە دەروونمانەوە و شاد بووینەوە، ئەو کاتەی «**چلتەن**»ی ئافراند و چل مەشخەڵی ڕێنماییکردنی دایە دەستیان، (کە پەیامە ڕووناکیبەخشەکانیان) وەک نووسراوەیەک کە لەسەر بەرد نەخشێندرابێ، لە بەر ئەم ڕۆشناییەدا «**ئاز**» و تاریکی وەک با هەڵهاتن.

لێرەدا دەبێ ئەوە وەبیر بێنینەوە کە وشەکانی «**ئاز و ئازا**» هەر یەک وشەن.

---

٥. یارسان لە نووسینی ئەیوب ڕوستەم، ساڵی ٢٠٠٦ی زایینی، ل ١٤٦.

به ڕای زانایانی بواری زمانه کۆنه **ئێرانییەکان**، زۆربەی وشە **مادییەکان**، بەتایبەت ناوەکان، بە پیتی «**ا**» کۆتاییان پێ هاتووە، بۆ نموونە ماد (مادا)، پارس (پارسا)، پارت (پارتا)، کار (کارا)، داد یان دات (داتا)، دەس (دەسا)، ئەسپ (ئەسپا)، پەراسوو (پەراسوا). بەپێی ئەم ڕێسایە «ئاز»یش هەر هەمان «ئازا»یە. ئەم «ا»یە کە لە پاش وشەکان دەهات لە سەردەمی **ئەشکانییەکاندا** لە پاش وشەکان کەوت.

لێکدانەوە و ماناکردنەوەی هەڵە بۆ وشە ماننایيەکانی تر:

سۆران ح. ڕ لێکدانەوەی بۆ ژمارەیەکی تر لە وشە **ماننا**ییەکان کردووە کە مەگەر بە دەگمەن یەکێکیان ڕاست بێ، دەنا هەموویانی هەر بە لێکچوونی ڕواڵەتیی وشەکان لەگەڵ کوردیی ئەمڕۆدا و بەبێ ڕەچاوکردنی یاساکانی زمانەوانی مانا کردووەتەوە کە بێواتان و لە باری زمانەوانییەوە هەڵەن. ئەمانەی خوارەوە تەنیا چەند نموونەیەکن لەو کۆمەڵە وشەیە کە لە لاپەڕەکانی ٢٥٢ و ٢٥٣ی کتێبەکەدا هاتوون:

١- bagdatti، (ناوی پادشایەکی ماناییە): بە واتای بەگ+ زادە، وەچەی بەگ (سۆران.ح.ڕ. ٢٠٢٢: ٢٥١).

جارێ شێوەی دروستی ئەم وشەیە **بەگداتوو** (Bagdattu)ە، ئەم وشەیە لە جەنگنامەکانی ئاشووریدا هاتووە. «**بەگ**» بە واتای خودایە، «**دات**»یش بە واتای دات/ داو لە چاوگی «**دان**»ەوە. مانای وشەکە دەبێتە **خودادات**/ **خوداداد**/ **خوداداو**. ئەم وشەیە لە لایەن **دیاکۆنۆڤ**ەوە لە ئەکەدییەوە وەرگێڕدراوەتەوە. **دیاکۆنۆڤ** لەسەر ئەم وشەیە لە ڕوونکردنەوەی ژمارە ٢٤٦دا (دیاکونوف، کشاورز ١٣٤٥: ٦٥٦-٦٥٧) وەهای نووسیوە:

«لێکۆڵینەوە لە شێوەی گۆکردنی ناوە ئێرانییەکان لە خەتی ئەکەدیدا، گومانی تێدا ناهێڵێتەوە کە **بەگداتوو** هەمان «**بەگداتا**» بە واتای (خوداداد)

ی ئێرانییە. (دیاکونوف، تاریخ ماد، ترجمە کشاورز، ١٣٤٥خورشیدی، ص ٦٥٦-٦٥٧)». کە وابوو ماناکردنەوەی وشەکە بە **بەگزادە** هەڵەیە، چونکە «زادە» لە چاوگی «**زایین**»ە و دادە لە چاوگی «**دان**» و دوو وشەی بە تەواوی لەیەک جیاوازن.

٢- **ahšeri**، (ناوی پادشایەکی مانایە): بە واتای وریا، خاوەن بیر و هۆش، (سۆران.ح.ڕ. ٢٠٢٢: ٢٥١).

ڕاستەکەی نازانم کێ ئەم وشەیە وەک «ahšeri» وەرگێڕاندووەتەوە، چونکە لە کتێبە مێژووییەکاندا و بەتایبەت لە کتێبی **مێژووی مادی دیاکۆنۆڤدا** وشەکە وەک **ئاخسەری** (Axseri) هاتووە، (دیاکونوف، تاریخ ماد، ترجمە کشاورز، ١٣٤٥خورشیدی، ص ٣٣٢، ٣٤٨)، کە من پێم وایە ئەمە دروستەکەیەتی. بەڵام ئەگەر وای دابنێین کە ئەم وشەیە «**ئاهشێری**» بێت، چ پەیوەندییەک هەیە لە نێوان **ئاهشێری** و **هۆشیار**دا، نووسەر چۆن و لە چیدا ئەم پەیوەندییەی دیوەتەوە؟ ئایا قەت لە نووسراوە کۆنەکانی کوردی یان فارسی یان زمانێکی تردا «**ئاهشێری**» بە واتای هۆشیار هاتووە؟ بێجگە لەمەش، ڕاستە کە «**هۆش**» وشەیەکی کۆنە بەڵام هۆشیار وشەیەکی نوێیە. هەروەک باس کرا ئەم وشەیە «**ئاخسەری**»یە، ناوی یەکێک لە پادشایانی **مانناي**ە، ئەم ناوەش وشەیەکی ئێرانییە. دوو ئەگەر بۆ واتای ناوەکە هەیە، یەکەم: دەتوانێ واتای پادشا بدات، بۆ نموونە ناوی **کەیخەسرەو** پادشای **ماد** لە کۆندا بە شێوەی «**کەی ئاخسارا**» بە واتای پادشای گەورە هاتووە کە ئەگەر وشەی «**کەی**»ی لێ هەڵگرین، «**ئاخسارا**» واتای پادشا دەدات. «**ئاخسارا**» لەگەڵ «**ئاخسەری**»دا جیاوازییەکی ئەوتۆی نییە، دەتوانێ شێوەیەکی گۆکردنی تایبەت بە **ماننايي**ەکان بێت بۆ وشەی «**ئاخسارا**». دووەم: وشەی «**ئاخسا**» لە زمانی ئەڤێستاییدا واتای ئامۆژگاریکردن، ئاگاکردنەوە، تێگەیاندن دەدات، بڕوانە بۆ (یادداشتهای گات ها، پورداوود،

سال ۱۳۸۱، ص ۲۷٤، هات ٤٦، بند ۲). شێوازی دروستکردنی ناوی بکەر لە **ئەڤێستاییدا** هەروەک کوردی وایە، بۆ نموونە **تاشان** (تاشەر)، **داتا** (داتەر)، (بڕوانە کانگا دیکشنێری). کە وابوو ناوی بکەر بۆ «**ئاخسا**» دەبێتە **ئاخسەر**، کە واتای **ئاگاکەر**، **ئامۆژگاریکەر** یان بە زمانی ئەمرۆ واتای مامۆستا دەدا. بەڵام بە ئەگەرێکی زۆر هەر شێوەیەکی ترە لە گۆکردنی ناوی **ئاخسارا** بە واتای پادشا.

۳- **kilzanu**، (ناوچەیەکە): بە واتای **زانای مەزن**، kilzānā/ kalzānā، لە **هوریدا** kil و لە **سۆمەریدا** gal مانای **مەزن** دەدات، (سۆران.ح.ڕ. ۲۰۲۲: ۲٥۱).

ئەم وشەیە بەو جۆرەی کە نووسراوە، دەبێت وەک «**کێل زەنو**» بخوێندرێتەوە. بەڵام نووسەر بە کەیفی خۆی وشەکە دەستکاری دەکات؛ «**زەنو**» دەکات بە زانا و «**کێل**»یش دەکات بە کەڵ، واتا وشەکە دەکاتە کیڵ زانا و کەڵ زانا و دواجار دەنووسێ بە واتای «**زانای مەزنە**». جارێک خودی وشەی **کێل** لە هیچکام لە فەرهەنگە کوردییەکاندا بە واتای «**مەزن**» نەهاتووە، وشەی «**کەڵ**»یش بە واتای گەورە نییە، بەڵکوو بە واتای «**زل و زەلام**»ە. زل جیاوازیی هەیە لەگەڵ گەورەدا. بێجگە لەمانەش ئەم وشەیە لە کتێبی مێژوویی مادی **دیاکۆنۆڤدا** وەک «**گیلزان**» هاتووە. [ئەم ناوچەیە بریتی بووە لە ناوچەکانی شکاکان و حەکاری هەتا نزیکی موش= نووسەر]. لە لاپەڕەی ۱۱٦ی کتێبی (تاریخ ماد، دیاکونوف)دا وەها هاتووە: «ناوچەی ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێ، واتا «**گیلزان**»، لە سەدەی نۆهەمی پ.ز ناوچەیەکی سەربەخۆ بوو، بەڵام دواجار **ئورارتوو** یان **ماننا** دەستیان بەسەردا گرت و هێندێ جاریش لە نێوان خۆیاندا دابەشیان دەکرد (تاریخ ماد، دیاکونوف، کریم کشاورز، ۱۳٤٥ خورشیدی، ص ۱۱٦)».

٤- **missi**، (ناوی ناوچەیەکە): īmis بەواتای وەکوو مسە، لە ڕەنگی مسە

(**mis** کانزایەکی زەردباوە + **ī** پاشگرێکە کە ئاوەڵناو دروست دەکات)، (سۆران ح.ڕ. ٢٠٢٢: ٢٥٢).

نووسەر هیچ بەڵگەیەکی بۆ ئەم بۆچوونەی خۆی پێشکەش نەکردووە، بۆچی مێسی هەر بە واتای ڕەنگی مسە، شوێنەکەی لە کوێیە، ئایا ڕەنگی شوێنەکە یان خاکەکەی سوورە وەک مس؟ ئایا لە بەڵگە مێژووییەکاندا یان لە شوێنێکدا ئاماژەی پێ کراوە. نووسەر دەتوانێ بۆچوونی خۆی هەبێت بەڵام دەبێ بەڵگەی سەلمێنەری پێ بێت و نیشان بدات کە بۆچی ئەم وشەیە پەیوەندیی بە ڕەنگی مسەوە هەیە؟

٥- **šuandahul** (ناوچەیەکە): بە واتای **دۆڵی شوان**، šuāndahol (šuān + dol))، (س.ح. ڕ ٢٠٢٢: ٢٥٢).

ماناکردنەوەی ئەم وشەیە بەم شێوەیە لە ڕاستیدا لە گەمەی منداڵان دەچێت. جارێ خۆدی وشەی «**شوان**» وشەیەکی نوێیە و لەسەردەمی **ماننا**کاندا ئەم وشەیە بەم شێوەیە نەبووە. لێرەدا هێندێک ڕوونکردنەوە پێویستە:

وشەی **شوان** لە زمانی **ئەڤێستاییدا** وەک «fšu-yant» هاتووە (دیاکونوف، کشاورز، ١٣٤٥، ص ٢٤٠)، وشەی «fšu» لە **ئەڤێستا**دا هەم بە واتای پەز و هەم بە واتای «**شەگەل/ ڕانە پەز**» هاتووە، بڕوانە بۆ: (فرهنگ واژەهای اوستا، احسان بهرامی، ١٣٦٩ خورشیدی، تهران، ص ١٠٠٠).

لە سەردەمی ئەشکانییەکاندا دەنگی «**ف**» لە پێش «**ش**» لە وشەکانی **ئەڤێستایی** و **مادیدا** کەوت، بۆ نموونە وشەی **فشەرم** بوو بە **شەرم** و فشو بوو بە شو، بڕوانە بۆ: (فرهنگ فارسی به پهلوی، بهرام فرەوشی، ١٣٨٠، دانشگاه تهران، ص ١٨١). ئەم وشەیە لە **پەهلەویی ئەشکانیدا** (کوردیی میانە) بوو بە «**šu**» بە واتای **پەز** و šupān بە واتای **شوان**. کە دواجار لە کوردیدا وشەکانی «**شوان**» و «**شێڤان**»ی لێ کەوتووەتەوە. لە **پەهلەویی**

ساسانییشدا (پارسیک) وشەی **شو** بوو بە **ša** کە وشەی «**شەپان** šapān»ی لێ ساز بووە و دواجاریش وشەکانی (شبان و چوپان)ی لێ کەوتووەتەوە.

وشەی «**شو/شە**» بە هێندێ گۆڕانەوە ئێستاش لە کوردیدا هەر ماوەتەوە، وشەی «**شەگەل**» بە واتای **پەزەکان/ ڕانە پەزە**. وشەی **شەک** بە واتای **پەزی چکۆلە** (دووسالانە)، **شوان/ شێڤان** بەواتای **پەزوانە**، وشەی «**شەدار**» بە واتای **خاوەنی پەز** یان ئەو کەسەیە کە پەز بەخێو دەکا، کە ئەمڕۆ وشەکە گۆڕانی بەسەردا هاتووە و بووە بە چێودار، هەروەک چۆن لە فارسییشدا «**شپان**» گۆڕاوە بۆ «**چوپان**».

کە وابوو ئەگەر ئەم وشەیە «**شوان- دۆڵ**» بوایەت، دەبوو لە سەردەمی مانناییەکاندا وەک «fšuyant-dahul» یان وەک «šupān- dahul» نووسرابایەت نەک وەک زمانی ئەمڕۆ. ئەم وشەیە بە واتای هەرچی بێت بە واتای دۆڵی شوان نییە.

٦- **ustaribar** (ناوی پیشەیەکی مانناییەکان بووە بە «وەستا»وەرگێڕاوە): uastā وەستا+ rebar سەرکردە)، بە واتای «**وەستای سەرکردە**»(س.ح.ڕ. ٢٠٢٢: ٢٥٢).

ئەم وشەیە «**وەستا ڕێبەرە**»ش بە ڕاستی هەر لە قسەی گاڵتە دەچێت. چونکە وشەی **وەستا** وشەیەکی نوێیە، لە پەهلەویدا وشەی «**وەستا**» وەک «awestād» هاتووە، بڕوانە بۆ:

Pahlavi Dictionary, D. N. Mac Kenzie, 1986, p 14

هەروەها وشەی «**ڕێبەر**»یش وشەیەکی نوێیە و لەوانەیە تەمەنی لە سێ سەدە زیاتر نەبێت. وشەی ڕێ لە زمانی مادی و ئەڤێستاییدا وەک «**ڕاسمن/ ڕاس**» هاتووە (احسان بهرامی، ١٣٦٩، جلد سوم، ص ١٢٢٤).

لە زمانی **پەهلەویی ئەشکانیدا** وەک «**ڕاس**» و لە **پەهلەویی ساسانیدا**

وەک «**ڕاه**» هاتووە (بهرام فرەوشی، ١٣٨٠، دانشگاه تهران، ص ٢٥٧). لە زمانی **پەهلەوییشدا** وشەی **ڕێبەر** وەک «pēšōpāy/pēšār» (پێش و پای/ پێشار) هاتووە (فرەوشی، ١٣٨٠: ٢٧٣). کە وابوو ئەم وشەیە ناتوانێ **وەستا ڕێبەر** بێت، چونکە هەردووکیان وشەی نوێن.

٧- **ušqaia** (قەڵایەک بووە): uškaīīa بە واتای شوێنێکی **وشک** (س.ح.ڕ. ٢٠٢٢: ٢٥٢).

لە لێکدانەوە و ماناکردنەوەی ئەم وشەیەدا، **سۆران ح. ڕ** چەندین هەڵەی کردووە و سەلماندوویەتی کە لەگەڵ یاساکانی زمانەوانیدا ئاشنایی نییە. ئەم وشەیە هیچ پەیوەندییەکی لەگەڵ «**وشک**»دا نییە.

١- ئەم وشەیە لە ڕاستیدا «**ئۆسکایا**»یە، ناوی شارێکە کە ئێستاش هەر ماوە و لە ئازەربایجاندایە و «**ئوسکو**»ی پێ دەڵێن. **دیاکۆنۆڤ** سەبارەت بەم ناوە ئاوا دەڵێ: «**ئوشکایا** (uškaya) ناوی شاری **ئوسکوی** ئێستایە کە کەوتووەتە ڕۆژئاوای کێوی «**سەهەند**»ەوە، لەسەر سنووری **ئۆرارتوو**، لە سەردەمی **ساردوریی دووەم**، پادشای **ئۆرارتوو** قەڵایەکی لەوێ دروست کرد، ئەم شوێنە پێشتر لە دەستی **ماننا**دا بوو (دیاکونوف، کشاورز، ١٣٤٥: ٢٧١)».

بەڵام بۆچی **ئوسکایا** وەک **ئوشکایا** نووسراوە، هۆکارەکەی ئەمەیە کە بەپێی یەکێ لە یاساکانی زمانەوانی، زۆربەی ئەو وشەگەلە کە پیتی «**س**»یان تێدایە، کاتێک دەچنە زمانی ئەکەدییەوە، پیتی «**س**» دەگۆڕدرێت بۆ «**ش**»، بۆ نموونە: ناوی شاری «**ساریسا**» لە دەقە **ئاشوورییەکاندا** وەک «**شاریسا / شێریشی**» هاتووە: (جغرافیای استرابو، همایون صنعتی زادە، ١٣٨٢، ص ٣٤٥). هەروەها هۆزی «**کاسی**» لە زمانی ئەکەدیدا وەک «**کاشی**» و هۆزی **ئێسکیتەکان/ سکیتەکان** لە لایەن ئەکەدییەکانەوە وەک «**ئێشکیدا**» تۆمار کراون (دیاکونوف، کریم کشاورز، ١٣٤٥: ٣٠٥).

که وابوو ئەم وشەیە «**وشکایا**» نییە و «**ئۆسکایا**»یە.

٢- وشەی «**وشک**» وشەیەکی نوێیە و لە سەردەمی **مادەکان** و **مانناییەکاندا** ئەم وشەیە وەک «**هوشک/هیشک**» گۆ کراوە، لە فەرهەنگی **ئەڤێستایی** کانگادا وەک «**هوشک/هوشکا**» و لە فەرهەنگی (واژەهای اوستائی، دفتر سوم، احسان بهرامی، تهران ١٣٦٩، ص ١٥٧٥)دا وەک «**هیشک و هیشکو**» هاتووە.

(hushka] = 6 (plG) dry (k601, b1839]

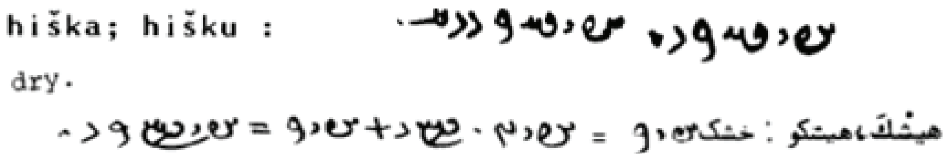
hiška; hišku :
dry.
هیشک، هیشکو : خشک

تەنانەت ئێستاش لە **کرمانجیدا** ئەم وشەیە هەر وەک "**هوشک/حوشک**" و لە ناوچەکانی **هەولێر** و باڵەکایەتییش وەک "**هیشک/ هوشک**" بێژە دەکرێت.

٣- ئەگەر بەڕێز **سۆران ح.ڕ** بەدواداچوونی بۆ کردبا، بێگومان دەیتوانی ڕاستییەکان لە ماڵپەڕی ئینتەرنێتیی شارەکەیشدا ببینێتەوە؛ لە چەند ماڵپەڕی شاری «**ئۆسکۆ** (اسکو)»دا نووسراوە کە ئەم شارە لە سەردەمی کۆندا و لە دەقە ئاشوورییەکاندا «**ئۆشکایا**»ی پێ گوتراوە. هەروەها ئەم شارە نەک هەر شوێنێکی «**وشک**» نییە، بەڵکوو زۆر تەڕ و ئاوداریشە، سێ ڕووبار بە نێو شارەکەدا تێ دەپەڕێ و دەریاچەیەکیش لە نزیکی شارەکەدایە، شارێکی سارد و شێدارە.

شێواندن و بەراوەژووکردنی مێژووی ماد!

زانای مەزن **دیاکۆنۆڤ**، شاکارێکی گەورەی خولقاندووە و مێژووی مادی لە ٨٠٠ لاپەڕەدا نووسیوەتەوە و قەڵایەکی گەورەی پڕ لە زانیاریی بۆ مرۆڤایەتی تۆمار کردووە، هەموو بابەتە مێژوویی، سیاسی، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی،

زمانی و ئایینییەکانی مادەکانی بە جوانی ڕوون کردووەتەوە. کاتێ مرۆڤ **مێژووی مادی دیاکۆنۆڤ** دەخوێنێتەوە، وا دەزانێ لە کۆمەڵگای ماددایە و لەگەڵ هۆزەکانی ئەو سەردەمەدا ڕێ دەکات. ناوی هۆزەکان، ناوی ناوچەکانیان، ناوی سەرۆک هۆزەکانیان، گرفتەکانیان، دوژمنایەتییەکانیان هەر هەمووی بەوردی تێدا باس کردووە. لە **مێژووی مادی دیاکۆنۆڤدا** هۆزەکانی مادی و خەڵکانی دانیشتووی وڵاتی کۆنی کوردەواری بە بەردەوامی خەریکی خەبات و تێکۆشانن بۆ ڕزگاری و ئازادی و ژیانی باشتر. سۆرانی حەمەڕەشیش زەحمەتی کێشاوە لە ٤- ٥ لاپەڕەدا بە جارێک مێژووی مادی تێک داوە و ئەوەی کە دیاکۆنۆڤ نووسیویەتی بە جارێک بەراوەژووی کردووەتەوە.

گرینگیی **مێژووی ماد** تەنیا لەوەدا نییە کە کورد دەسەڵاتی گرتە دەست و دەوڵەتی دامەزراند، بەڵکوو گرینگییەکەی لەوەدایە کە مادەکان لەو سەردەمەدا ئاگری شۆڕشێکی پان و بەرینیان لە دژی دەسەڵاتێکی زۆردار و سیستمێکی دژەمرۆڤایەتیی بەردەداری (کۆیلەداری) کە **ئاشوور** لە ناوچەکەدا نوێنەرایەتی دەکرد، هەڵ گیرساند. گرینگییەکەی لەوەدا بوو کە مادەکان بە سەرکردایەتیی **کەیخەسرەو** توانیان زۆربەی هۆزەکانی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، وەک **ئیلامییەکان، کاسی/کاشییەکان، سکیتەکان، لولوییەکان، پەرتەکان** و **ماننایيەکان**، یەک بخەن و ڕابەرایەتییان بکەن و بە هاوپەیمانی لەگەڵ وڵاتی بابل، ئیمپراتووریای ستەمکار و کۆیلەداری ئاشوور بڕووخێنن و خەڵکەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بگەیەنن بە ئازادی. واتا شۆڕشی مادەکان لە دژی ئاشوور لە هەمان کاتدا ئاڵوگۆڕێکی گەورەی سیاسی-کۆمەڵایەتی بوو لە ناوچەکەدا. گرینگیی **مێژووی ماد** ئەو گیانە شۆڕشگێڕانەیە بوو کە وەک لافاوێک کەوتە ڕێ لە دژی ستەمکاران و مێژوو و جوغرافیای ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی لەو سەردەمەدا بۆ هەمیشە گۆڕی.

بەڵام لەوە دەچێ کە **سۆران حەمەڕەش** هەر ئاگاداری **مێژووی ماد** نەبێ، ئەو شتانە کە نووسیویەتی هەر بە حەز و ئارەزووی خۆی بووە!

لە لاپەڕەی ٢٧٢ی کتێبەکەدا لە بەشی «**کورتە مێژوویەکی مادەکان**»دا وەهای نووسیوە:

«**مادە**کان بە هاوپەیمانی لەگەڵ **بابلییە**کان، توانیان لەساڵی ٦١٢ی پ.ز کۆتایی بە حوکمی **ئاشوورییە**کان بهێنن کە ٥٠٠ ساڵی خایاندبوو. دوای ڕووخانی **ئاشوورییە**کان، جگە لە وڵاتی **مانایی**ەکان، **مادە**کان ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی **ئاشوورییە**کانیان کونترۆڵ کرد، لەگەڵ وڵاتی فارس، **ئەرمینیا** و **ئەشکانیا** (پارسیا)، (سۆران ح.ر، ٢٠٢٢: ٢٧٢)».

لەگەل بابلیەکان، توانیان لە سالی ٦١٢ پ.ز دا کۆتایی بە حوکمی ئاشوریەکان بهێنن کە ٥٠٠ سالی خایاندبوو. دوای ڕووخانی ئاشوریەکان، جگە لە ولاتی مانابیەکان، مادەکان ناوچەکانی ژێر دەسەلاتی ئاشوریەکانیان کۆنترۆلکرد، لەگەل ولاتی فارس، ئەرمینیا و ئەشکانیا (پارسیا). بەپێی هیدۆدۆت، ئەوان بۆ ماوەی نزیکی ١٢٨

لێردا نووسەر دەڵێ لە دوای ڕووخانی **ئاشوورییە**کان مادەکان ناوچەکانی تری وەک «**ماننا**، **فارس**، **ئەرمینیا** و **ئەشکانیا** (پارسیا)»یان کۆنتڕۆڵ کرد. ئەم گێڕانەوەیە هەڵەیە و زۆر جێگای سەرسووڕمانە! **ماننا**ییەکان ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان و هەروەها بەشێکی زۆری ئازەربایجانی ئێستای ئێرانیان لە بەردەستدا بوو و لەگەڵ **ئاشوورییە**کاندا دۆست و هاوپەیمان بوون، چۆن **مادە**کان دەیانتوانی بەسەر **ماننا**دا دەرباز بن و **ئاشوور** داگیر بکەن؟! ئایا مەترسیی ئەوەیان نەدەکرد کە **ماننایی**ەکان پشتیان لێ بگرن و هێرش بکەنە سەریان؟ ئەم گێڕانەوەیە هەڵەیە و دوورە لە ڕاستی.

ناوچەکانی **پارسەکان**، **سکیتەکان** و **پارتەکان** /**پەرتەکان** هەر فرە زووتر لە لایەن «**فرائۆرت**»ی باوکی **کەیخەسرەو** دەستیان بەسەردا گیرابوو و بووبوونە بەشێک لە فەرمانڕوایی **مادە**کان. تەنیا لە پاش ئەم سەرکەوتنانە و لەدوای تێکشکاندنی **سکیتەکان** و ڕووخاندنی دەسەڵاتی **ماننا** بوو کە مادەکان

توانیان هێرش بەرنە سەر **ئاشوور** و شکستی پێ بێنن، تەنیا وڵاتێک لە ناوچەکەدا کە داگیر نەکرابوو **ئەرمینیا** بوو.

لەسەر ئەم بابەتە لە کتێبی «**مێژووی مادی دیاکۆنۆڤ**»دا وەها هاتووە: «**هیرۆدۆت** (I ۱۰۲) وەهای نووسیوە: **فەرائۆرت** (باوکی کەیخەسرەو) خەریکی بەچۆکداهێنانی هۆزەکانی ئاسیا بوو، یەک لە دوای یەک هەموویانی بەچۆکدا هێنا، (دیاکونوف، کریم کشاورز، ۱۳٤٥: ۳٦۳)». کە دیارە ئەمە بەر لە فەرمانڕەوایی **کەیخەسرەو** و جەنگ لەگەڵ **ئاشووردا** قەوماوە.

هەروەها **دیاکۆنۆڤ** لە لاپەڕەی ۳٦٥دا دەنووسێ: «سپای **ماد** لە باری ڕێکوپێکییەوە هیچی لە سپای **ئاشوور** کەمتر نەبوو، تەنانەت ورەیشیان زۆر بەرزتر و بەهێزتر بوو. سەربازەکانی **ماد** هەستی بڕوابەخۆبوون و ئازادییان تێدا هەبوو، چونکە لە کۆمەڵگای ئەو سەردەمەی **ماددا** هێشتا کۆیلەتی و گەندەڵی و ستەمکاری جێ نەکەوتبوو و نەبووبووە باو. ڕاستە سپاکەی ئەزموونی زۆریان لە شەڕدا نەبوو، بەڵام جەنگ لەگەڵ **سکیتەکان** و بەتایبەتی بەچۆکدادانی هۆزەکانی «**پارس**» ئەزموونێکی باشی پێ دابوون. ئەم سپایە خۆی فێری تەکتیکی شەڕی پیادە و هونەری گەمارۆدانی قەڵاکانی **ئاشوور** و هەروەها سوارچاکی و تیرهاویشتن بە شێوازی **سکیتەکان** کردبوو (دیاکونوف، کریم کشاورز، ۱۳٤٥: ۳٦٥)».

دیسان **دیاکۆنۆڤ** دەنووسێ: «**مانناییەکان** بە هۆی ئەو تێکشکانە قورسە کە لە شەڕی «**کابلین**» تووشی هاتن، [شەڕێک بوو لەگەڵ بابل لە خوارەوەی کەرکووک= نووسەر]، سنوورەکانی وڵاتەکەیان بێ پاراستن مایەوە، بۆیە لە نێوان ساڵەکانی (٦١٥-٦١٦ی پ.ز) **کەیخەسرەو مانناى** داگیر کرد و لکاندی بە ئیمپراتووریای **مادەوە**. بەم شێوەیە **کەیخەسرەو** بە لایەنگری لە **بابل** و لە دژی **ئاشوور** هاتە ناو شەڕەکەوە، ئیتر لێرەولا ئەرکی ڕابەرایەتیی

شەڕەکەی وە ئەستۆ گرت (دیاکونوف، کریم کشاورز، ١٣٤٥: ٣٧٥)».
کە وابوو لێرەدا زۆر بە جوانی ڕوونە کە بەچۆکداهێنانی هۆزەکانی تر و دەسەڵاتەکانی تر پێشمەرج بوون بۆ سەرکەوتن بەسەر **ئاشووردا**. بەبێ تێکشکاندنی دەسەڵاتی ماننا سەرکەوتن بەسەر **ئاشووردا** هەرگیز ڕووی نەدەدا. مێژوونووسانیش هەر بەم شێوەیە ڕووداوەکانی ئەو سەردەمەیان باس کردووە.

هێنانی ناوی ئەژدەهاک لەباتیی ئاستیاگ دوایین پادشای ماد:

سۆران حەمەڕەش لە چەندین جێگای کتێبەکەیدا کاتێ ناوی **ئاستیاگ** دوایین پادشای **ماد** دێنێ، وەک «**ئەژدەهاک**» ناوی لێ دەبات. بۆ نموونە لە لاپەڕەکانی ٢٧٢ و ٢٧٩دا.

"میدیای گەورە لە سەردەمی دێریندا هەموو ئاسیای حوکم دەکرد، دوای ئەوە کە ئیمپراتۆریەتی ئاشوریان ڕووخاند؛ بەڵام دواتر، لە سەردەمی ئەژدەهاکدا، مادەکان سەربەخۆییان لێ وەرگیرا لەلایەن کورش و فارسەکان، بەڵام ئەوان زۆربەی گرنگی ڕابردوویان هێشتەوە.[3] "

ئەمەش پێم وایە بە لاساییکردنەوە لە مێژوونووسی ئەرمەنی **مووسا خورنی** بێت. زۆر سەیرە؛ چۆن دەکرێ پادشایەک وەک **کەیخەسرەو** ناوی کوڕەکەی خۆی بنێ **ئەژدەهاک**! مێژوونووسە ئاکادمیکەکان قەت بەم شێوازە ناوی **ئاستیاگیان** نەهێناوە، **ئاستیاگ** یان **ئاستیاگۆ**، ناوی دواپادشای مادە، بەڵام **ئەژدەهاک** کەسایەتییەکی ئەفسانەییە و هیچ پەیوەندییەکی بە ناوی **ئاستیاگەوە** نییە. سەبارەت بەم بابەتە **دیاکۆنۆڤ** دەڵێ:
«یەکێک لەو بابەتانە کە لە نووسراوەکانی **مووسا خورنی** مێژوونوسی ئەرمەنیدا بە فراوانی بەرچاو دەکەوێت، ئەمەیە کە تێ دەکۆشێت کە ئەو زانیاریانە کە لە سەرچاوە یۆنانییەکانەوە دەستی دەکەوێت پەیوەست بکات بە گێڕانەوە مێژووییەکانی ڕۆژهەڵاتی (ئێرانی)یەوە. **ئەژدەهاک**، «**ماردەهاگ**»، لە **ئەڤێستادا** ستەمکارێکی ئەفسانەییە، مارێکە کە

دەموچاوی لە مرۆڤ دەچێ و خەڵکی «**باوڕی Bawri (بابل)**»ە کە بە دەست «**سراتیون** (فەرەیدوون)»ی پاڵەوان کوژرا. لەگەڵ ئەوەش کە لەیەکچوون لە ناوەکانیاندا بەدی دەکرێت، بەڵام هیچ پەیوەندییەکی بە «**ئاستیاگ**»ەوە نییە. بێبناغەبوونی پەیوەستکردنی ناوی **ئاستیاگ** بە **ئەژدەهاک**ەوە لەمێژە سەلمێندراوە. بەڵام هەر ئەم بابەتە بێبنەمایە زۆرێک لە مامۆستایانی ئەورووپیی لە چەرخی نوزدەهەمدا تووشی هەڵە کرد (دیاکونوف، کشاورز، ١٣٤٥: ٥٩)». بەداخەوە **سۆران.ح. ڕ** لە سەدەی ٢١دا تووشی هەمان هەڵە بووەتەوە.

سۆران حەمەڕەش «گئوماتا»یشی کردە سەرکردەیەکی سەرهەڵدانێکی مادەکان!

سۆران حەمەڕەش، لە بەشی کورتەیەک لە مێژووی **مادە**کان، لە کوتاییەکانی لاپەڕەی ٢٧٢دا ئاوا دەنووسێ:

«(مادەکان) ... چەند هەوڵێکیان دا بۆ وەرگرتنەوەی دەسەڵاتی پێشوویان. هەندێک جار ئەو هەوڵانە لە لایەن موغەکانەوە دەدرا کە چینێکی ئایینی و هۆزێکی مادی بوون لە ناو جەرگەی کولتووری مادەکاندا. یەکێک لەو موغانە کە ئەو هەوڵەی دا **گومەتە/گاوماتە** بوو کە سەرکردایەتیی هەڵگەڕانەوەیەکی دەکرد لە دژی دەسەڵاتی فارسەکان، لە ڕێگای کۆنترۆڵکردنی ناوچەی مادەکان و دەوروبەری. بە هۆی کاریگەریی ئایینی موغەکانەوە لەسەر **ماد** و خەڵکە بێگانەکان، هەڵگەڕانەوەکە بوو بە هەڕەشەیەکی جدی لەسەر دەسەڵاتی **فارسەکان**، لەبەر ئەوە کە هەموو کەسێک نەیدەوێرا موغێک بکوژێت».

لە ڕاستیدا ئەمە بەراوەژووکردنی ڕاستییەکانە، ئەمە باسکردنی مێژووە بە ئارەزووی خۆی، دەنا ڕاستییەکان شتێکی دیکەن. پێناسەکردنی کۆدەتای گئوماتا وەک سەرکردایەتیکردنی ڕاپەڕینێک بۆ وەرگرتنەوەی دەسەڵات لە لایەن مادەکانەوە لە ڕاستی بەدوورە. ئەمە نیشان دەدات کە نووسەر

هیچێک سەبارەت بە **گئوماتا** نازانێت. چونکە ئەگەر **گئوماتا** هەر ئەو کاتەی کە هاتبوو بۆ ناوچە **مادییە**کان خۆی ناساندبا و داوای یارمەتیی لە هۆزەکانی **ماد** کردبا، بێگومان یارمەتییان دەدا و سەر دەکەوت. بەڵام کێشەکە لەوەدا بوو کە ئەو نەتەنیا خۆی بە مادی نەدەزانی تەنانەت ناوی خویشی گۆڕیبوو بۆ «**بەردیا**» و خۆی وەکوو «**بەردیای هەخامەنشی**» کوڕی **کوورەشی** پادشا پێناسە دەکرد و لە ترسی ئەوەش کە ئاشکرا نەبێ ئامادە نەبوو نە لە گەورەکانی **ماد** و نەش لە گەورەکانی **پارس** کەسیان ببینێت. جا با ئێستا بە یارمەتیوەرگرتن لە کتێبی **مێژووی مادی دیاکۆنۆڤ** بزانین ڕاستیی ڕووداوەکەی **گئوماتا** چۆن بووە:

ئامی- تیدا کچی **ئاستیاگ**، ژنی پیاوێکی مۆغ بوو بە ناوی «**سپیتام/ سپیتاما**»، کە بە ئەگەری زۆر لە بنەماڵەی **زەردەشت** بووە، چونکە بنەماڵەی زەردەشت بە «**سپیت- ئاما**» کە بە واتای «**هێزی سپی/ هێزی پاکی**»یە بەناوبانگ بوون. [سپیت دوو واتای هەیە؛ یەکەم بە واتای ڕەنگی سپییە، دووەم بە واتای «**پاک**»ە، بۆ نموونە لە کوردیدا «**ڕووڕەش**» واتای تاوانبارە و «**ڕووسپی**» بەواتای پاک و بێتاوانە. «**ئاما**»یش بە واتای هێزە، بۆ نموونە هۆزی **هەمەوەند** لە کوردستاندا لە ڕاستیدا «**ئاماوەندە**» بە واتای **بەهێز/ هێزمەندە**].

ئامی- تیدا لەگەڵ مێردەکەی (سپیتام) و کوڕەکانی «**گئوماتا**» و «**پاتیزدیت**» لە کۆشکی **ئاستیاگدا** دەژیان. کاتێ **کوورەش** دەسەڵاتی **مادیی** گرتە دەست، «**سپیتام**»ی کوشت و «**ئامی-تیدا**» کە میمکی (خوشکی دایکی) خۆی بوو، لە خۆی مارە کرد. پاشان **کوورەش** خۆیشی بوو بە خاوەن دوو کوڕ بە ناوەکانی **کەمبووجیە** و **بەردیا**. ئایا دایکی ئەم دوو کوڕەیش هەر **ئامی-تیدا** بووە یان ژنێکی دیکە ڕۆشن نەبووەتەوە، بەڵام ئەگەری زۆرە کە «**بەردیا**» هەر لە **ئامی-تیدا** بووبێت، چونکە دەڵێن کە **گئوماتا** (بەردیای

درۆیین) و بەردیای کوڕی **کوورەش** لە ڕواڵەتیشدا زۆر لەیەک دەچوون و زۆر زەحمەت بووە کە لەیەکیان جیا بکەنەوە. تەنانەت دەڵێن بۆ ژنەکانیشیان زەحمەت بووە لەیەکیان جیا بکەنەوە، [ناوی بەردیا شێوەی پارسیی ناوی «بەرزیا»ی مادییە کە ئێستا لە کوردیدا بووە بە «بەرزو»]. پاش مەرگی **کوورەش**، کوڕە گەورەکەی **کەمبووجیە** لە ترسی ئەوەی کە نەکا **بەردیا**ی برای ببێتە شا و جێگای بگرێتەوە، بە دزییەوە **بەردیا**ی برای خۆی دەکوژێت. ماوەیەکی کورت لە پاش کوژرانی **بەردیا**، **گئوماتا** کە زانی **بەردیا** کوژراوە و **کەمبووجیە**ش لەگەڵ سپاکەی لە **میسر**دا بوو، بەبێ ئەوەی بیدرکێنێ خۆی لە جێگای **بەردیا** دادەنێ و خۆی وەک پادشا دەناسێنێ و بەم شێوەیە هەفت مانگ پادشایەتی دەکات (دیاکونوف، کشاورز، ۱۳٤٥: ٥۱۲).

«**گئوماتا** لەدوای بەدەستەوەگرتنی دەسەڵات فەرمانی دەرکرد کە خەڵک بۆ ماوەی سێ ساڵ لە خزمەتی سەربازی و هەروەها لە دانی باج بەخشراون (دیاکونوف، کشاورز، ۱۳٤٥: ٥۲٤)».

دواجاریش پاش ماوەیەکی کەم «**کەمبووجیە**»یش کە لەگەڵ سپاکەیدا لە **میسر** دەگەڕایەوە لە ڕێگادا بە شێوەیەکی گوماناوی دەمرێت (گومانی بۆ دەچێت کە داریووشی ئامۆزای کوشتبێتی). پاشان **داریووش** لەگەڵ شەش کەس لە هاوڕێیەکانی لە بنەماڵەکانی **پارس**، پلانی کوشتنی **گئوماتا** دەڕێژن و لە **پارس**ەوە دەکەونە ڕێ بەرەو **ماد** بۆ کۆشکی **گئوماتا** و بە هاودەستیی یەکێک لە ژنەکانی **گئوماتا** کە لە خزمانی نزیکی **داریووش** بووە، **گئوماتا** و براکەی لە کۆشکەکەیدا لە وڵاتی **ماد** لە ناوچەی مایدەشتی لای **کرماشان** دەکوژن.

لەسەر ئەم ڕووداوە و کەسایەتیی **گئوماتا**، دەرئەنجام و کاریگەریی ڕووداوەکە، **دیاکۆنۆڤ** وەها دەنووسێت:

«**نابێ وا بیر بکرێتەوە کە گئوماتا شۆڕشگێڕ و پاڵەوان بووە و بۆ ئازادیی ماد**

خەباتی کردووە. کۆدەتای گئوماتا بزووتنەوەیەکی خەڵکی نەبوو، ڕووداوێک بوو لە نێو بارەگا و خانەدانی پادشاییدا، گئوماتا خۆی وەک کەسێکی پارسی و لە بنەماڵەی هەخامەنشی دەناساند و بە هیچ جۆرێک قسە لەسەر گەڕانەوەی دەسەڵات و سەربەخۆیی ماد لە ئارادا نەبوو. دواجار لایەنگرانی داریووش هەر ئەمەیان گرت بە دەستەوە و لە نێو خەڵکدا وایان دەگێڕایەوە کە گئوماتا ویستوویەتی دەسەڵات لە پارس بستێنێتەوە بۆ ماد و دیسان دەسەڵاتی مادی دامەزرێنێ. لە ڕاستیدا هەرچەند گئوماتا تێ کۆشا کە پێگەیەکی جەماوەری لە نێو خەڵکدا و بەتاییەت لە نێو مادەکاندا بۆ خۆی دروست بکات، بەڵام نە ئازادیخۆاز بوو و نەش خوازیاری بووژانەوەی ئیمپراتووریای ماد بوو (دیاکونوف، کشاورز، ١٣٤٥: ٥٢٤-٥٣٠)».

«**گئوماتا کە بە کۆدەتایەکی نێوخۆیی لە نێو بارەگای پادشایەتی دەسەڵاتی گرت بە دەستەوە، بە هەمان شێوە بە هۆی کۆدەتایەکی نێوخۆی بارەگاوە تیا چوو** (دیاکونوف، کشاورز، ١٣٤٥: ٥٣٢)».

جا مەگەر هەر **کاک سۆرانی حەمەڕەش** بۆمانی ڕوون بکاتەوە کە ئەم سەرکردایەتیکردنەی **گئوماتا** چۆن و بە چ شێوەیەک و لە کوێدا بووە و چەند شەڕی کردووە و سەرکردەکانی سپاکەی کێ بوون؟ ئەمە چ بزووتنەوەیەک و چ سەرکردایەتییەک و چ کۆنترۆڵکردنێک بووە کە هەفت کەس لە **پارسەوە** دەکەونە ڕێ و لەپاش ئەو ڕێگا دوور و درێژە و ماندووبوونە، دێن بۆ **ماد** بۆ ناوچەی **کرماشان** و لە نێو کۆشکەکەی خۆی دەیگرن و دەیکوژن؟

ڕاپەڕینە جەماوەرییەکان لە دژی داریووشی هەخامەنشی:

لە ڕاستیدا چەندین بەرخۆدان و ڕاپەڕینی گەورە و جەماوەری لە دژی دەسەڵاتی **داریووشی هەخامەنشی** و بۆ دامەزراندنی دەسەڵاتی مادی لەو سەردەمەدا ڕوویان دابوو، بەڵام لە کتێبی **مێژووی بزر و نەگێڕدراوەی**

کورددا باسی لێ نەکراوە و بزر بووە!
لەپاش ئەوەی کە **داریووش** فەرمانڕەوایی گرتە دەست، ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی و بەتایبەتی ناوچەکانی **ماد** یەکسەر بوون بە مەیدانی بەرەنگاری و خەبات، هەموو **کوردستان** بوو بە ئاگر و خوێن. لە هەموو لایەک خەڵک لە دژی **داریووش** ڕاپەڕین. **دیاکۆنۆڤ** زۆر بە وردی باسی ئەم ڕاپەڕینانە و سەرکردایەتییەکانی و هەروەها هۆکارەکانی تێکشکان و سەرنەکەوتنیانی کردووە، کە لێرە دەرفەتی گێڕانەوەی هەموو ئەم باسانە نییە، بەڵام زۆر بە کورتی پوختەیەک لەوانەی کە **دیاکۆنۆڤ** لەم بارەوە نووسیویەتی پێشکەشتان دەکەم:
«لە پاش ئەوەی کە **داریووش، گئوماتا**ی کوشت، ئاگادار بووەوە کە لە ئیلام ڕاپەڕینێک بە سەرکردایەتیی «**ئاشین**» ساز بووە، لە بابلیش سەرهەڵدانێک بە ڕابەرایەتیی «**نی دین تو- بل**» کە خۆی بە کوڕی «**نابونید**» دوایین پادشای بابل دەزانی، دەستی پێ کردبوو و ئاڵای سەربەخۆییان هەڵدابوو.
ئەم بزوتنەوانە زۆر گرینگ نەبوون، ڕاپەڕینی گشتی کەمێک درەنگتر لە دەسپێکی مانگی دێسەمبری ٥٢٢ی پ.ز، ئەو کاتەی وا **داریووش** لە **بابل**دا خەریکی شەڕ بوو، دەستی پێ کرد. لە ڕاستیدا یەک ڕاپەڕین نەبوو، بەڵکوو چوار ڕاپەڕین کە لە چەندین شوێنی جیاوازدا لە ئارادا بوون.
لە ماد کەسێک بە ناوی **فەروەرتیش** (فەرائۆرت) کە خۆی بە **خەشتریتەی دووەم** لە خانەدانی **کەیخەسرەو** دەزانی، ڕابەرایەتیی شۆڕشەکەی دەکرد. خەڵکانی دانیشتووی **ماد**، **پارت** (خوراسان) و **هیرکانیە** (گورگان) لەگەڵیدا بوون. وا دیارە کە خەڵکی **ئەرمەنستان**یش کە پێشتر دەستیان دابووە شۆڕشەوە هاوکارییان دەکرد.
ڕاپەڕینی دووهەم کەسێکی پارسی بە ناوی «**وهیزداتە**» ڕابەرایەتیی دەکرد... داخوازییەکانی ئەم دوو شۆڕشە بووژانەوەی ئەو یاسا و

چاکسازیانە بوو کە «گئوماتا» دەیویست بیکات و دواجار داریووش هەموویانی هەڵوەشاندەوە. بەڵام داخوازییەکانی خەڵکی ڕاپەڕیو زۆر زیاتر پەرەی ستاندبوو و ڕاپەڕینەکان بووبوون بە بزووتنەوەی جەماوەری. لە بەردەنووسەکەی بێستووندا، **داریووش** وتوویەتی کە «مەردمی (خەڵکی) جەنگاوەری ماد کە لە نێو «**کۆمەکان**»دا بوون، لایەنگرییان لە **فەروەرتیش** (فەرائۆرت)ی دەکرد...

ڕاپەڕینی سێیەم لە **مرغیانا** لە ناوچەی **باکتریا** (ئەفغانستان) بوو، لەوێ کەسێک بە ناوی «**فرادا**» ڕابەرایەتیی دەکرد، ئەم ڕاپەڕینەیش بزوتنەوەیەکی گشتی بوو. لە **ئەرمەنستانیش** هەر پێش دەسەڵاتی **داریووش** شۆڕش هەڵگیرسابوو. هەروەها لە بەردەنووسەکەی بێستووندا هاتووە کە **سوورییە-ئاشوور**، **میسر** و «**سکا**»کانیش لە جەرگەی ئەو وڵاتانەن کە ئاڵای ڕاپەڕینیان هەڵکردبوو.

بەرخۆدانی **ماد** تەنیا بەمانەشەوە نەوەستابوو، هۆزی «**ساگارتی**»[٦] چۆکیان دانەدا و «**چیتران تەخما**»[٧] کە خۆی لە خانەدانی **کەیخەسرەو** دەزانی، دەستی دایە شۆڕش و پادشایەتیی خۆی ڕاگەیاند.

بەڵام ئەم شۆڕش و بەرخۆدانانە هەموویان شکان و سەر نەکەوتن، **فەروەرتیش** (فەرائۆرت) لە دوای بڕینی گوێ و لووت و زمانی لە لایەن **داریووشەوە**، لە هەمدان لە سێدارە درا. چیتران تەخمەش بە هەمان شێوە لە **هەولێر** لە دار درا. هۆکارەکانیان چی بوون؟ بەباوەڕی من [دیاکۆنۆڤ]، هۆکاری سەرەکی نەبوونی یەکیەتی و یەکگرتوویی چ لە نێوخۆی خویاندا و چ لەگەڵ هێزەکانی

---

٦. من پێم وایە هۆزی «ساگارتی» دەبێ هەمان هۆزی گەورە و گرانی گەردی بێت (نووسەر). بەپێی لێکۆڵینەوەی «د. حەمید گەردی» ئەم هۆزە ئێستایش نەتەنیا لە هەموو کوردستاندا بەڵکوو لە وڵاتانی تری وەک پاکستان، ئەرمەنستان، ئازەربایجان و ئوردنیش هەن.

٧. چیتران تەخما، وشەیەکی مادییە. چیتران دوو واتای هەیە؛ ١. بە واتای چێهرە (دەموچاو)، ٢. بە واتای نەژاد و توخم. وشەی تەخما یان تەهما بە واتای پاڵەوان و بەهێز دێت، وەک «ڕوس-تەهم» یان «تەهم-تەن»، کە وابوو چیتران تەخما یان بە واتای پاڵەوان نەژادە و یان بە واتای پاڵەوان چێهرە.

دەرەوەی خۆیاندا بوو. «**وهێزداته**» و فەروەرتیش و هەروەها شۆڕشگێڕانی تر وەک هاوپەیمانانێک کە بۆ یەک مەبەستی هاوبەش خەباتیان دەکرد، نەک هەر یەکگرتوو نەبوون بەڵکوو هەر کامەشیان بە چاوی ڕەقیب سەیری ئەوی تری دەکرد. لە لایەکی تریشەوە **دارییووش** هەم لە **ماد** و هەم لە پارس کەسانێکی دۆزیبووەوە کە هاوکاریی لەگەڵدا بکەن. کەسانێک کە زیاتر لە سەرۆک هۆزەکان بوون، بێجگە لەمانەش **دارییووش** توانی کەسانێک لە خەڵکی ئاسایی **پارس** بۆ لای خۆی ڕابکێشێت، چونکە پارسەکان بە گشتی بەرژەوەندی و سوودیان لە داهاتی دەسەڵاتداریی **ئیمپراتووریای هەخامەنشی** پێ دەگەیشت».[8]

ڕاپەڕینە جەماوەرییەکان لە دژی دارییووشی هەخامەنشی:

لە لاپەڕەی ١٨٢ی کتێبی مێژووی بزر ...دا لەسەر ناوچەی **پارس/پارسا** (فارس) ئاوا نووسراوە:

«دوای نزیکی ١٠٠٠٠ ساڵ لە شارستانییەتێکی بەردەوامی ناوچەکە، وڵاتی فارس بۆ یەکەم جار لە مێژوودا لە لایەن **ئاشوورییە**کانەوە بە **پارسواش** Parsuaš لە سەدەی نۆهەمی پ.ز دا ناوی هاتووە[9].(سۆران ح.ڕ، ٢٠٢٢: ١٨٢)».

ناوی «**پارسوا /پارسواش**» کە لە لایەن **ئاشوورییە**کانەوە هاتووە بە واتای ناوچەی **پارس** (فارس)نشینەکان نییە. بەڵکوو ئەم وشەیە لە بنەڕەتدا وشەیەکی کوردییە و هەمان وشەی «**پەراسوو**» بە واتای تەنیشت یان کەلەکەیە. مەبەست لەم دەستەواژەیە ناوچەکانی نێوان سنە و سلێمانی و زەهاو (سەرپێڵی زەهاو) بووە. هۆزەکانی **ماد** لە کاتی خۆیدا لە ناوچەکانی

٨. ئەمە پوختەیەک بوو لە چەندین لاپەڕە لە «تاریخ ماد، ا. م. دیاکونوف، ترجمە کریم کشاورز، تهران ١٣٤٥، ص ٥٣٣-٥٣٩».

٩. مێژووی بزر و نەگێڕدراوەی کورد، سۆران حەمەڕەش، ٢٠٢٢، ل ١٨٢.

دەوروبەری «**هەمەدان**» نیشتەجێ بووبوون. **ئەوان بە ناوچەکانی لای سنە و سەرپێڵ هەتا هەڵەبجە و سلێمانییان وتووە ناوچەی پەراسوو**، واتا **ناوچەی تەنیشتی خۆیان.** هەروەها بە **ناوچەکانی دووری وەک لای خوراسانیان وتووە «پەرت» کە مەبەست ناوچە دوورەکان بووە.** تەنانەت بە هۆزەکانی مادی لای ئەسفەهانیش کە لێیانەوە دووربوون، وتوویانە هۆزەکانی «**پەرتەکان/پەرتەکانی** (دوورەکان)». بەڵام هۆزەکانی فارس ناویان «**پارسا**» بوو کە وشەیەکی ئایینییە و بە واتای لەخواترس یان دیندارە.

با سەیری ئەم چەند نموونەیەی خوارەوە بکەین کە لە جەنگنامە ئاشوورییەکاندا هاتوون و **دیاکۆنۆڤ** لە کتێبی مێژووی ماددا هێناونی:

«**دایان ئاشووری** پادشا هێرشی کردە سەر **ماننا**... **ئۆئالکی** (پادشای ماننا) هەڵات بۆ سەر شاخ، بەڵام **ئاشوورییە**کان ئاژەڵی زۆریان برد، گوندە چۆڵکراوەکانیان داگیر کرد، لەوانە **ئیزرتوو** کە شوێن و قەڵاگای **ئۆئالکی** بوو. لە دواییدا لەشکەرەکەیان لە ناوچەی خارون کە **شۆلۆسۆنۆ** فەرمانڕەوای بوو، تێ پەڕی، بڕیار درا کە هەموو ساڵێک ژمارەیەک ئەسپی ئەڕابەکێش وەک باج بدرێت بە **ئاشوور**. «**ئارتا سارۆ**» پادشای «**شوردورا**» (ناوچەی دیواندەرە) باجەکەی خۆی پێشکەش کرد. پاشان **ئاشوورییە**کان ڕۆیشتن بۆ «**پارسوا**» لە هێندێک لە شاکان باجیان وەرگرت و ژمارەیەکی تریشیان تاڵان کرد (دیاکونوف، کشاورز، ١٣٤٥: ٢٠٨)».

دیسانەوە لە درێژەدا دەنووسێ:

«**دایان ئاشوور** جارێکی تر لە ساڵی ٨٣٧ی پ.ز هێرشەکەی دووپات کردەوە... لە ڕێگادا دەستی بە سەر «**قەڵای**» کوێستانی «**بوشتو**»ی لە مەرزی نێوان «**ماننا**» و «**پارسوا**»دا گرت، هەروەها چەند قەڵایەکی تری ماننایی و پارسوایی داگیر کرد (دیاکونوف، کشاورز، ١٣٤٥: ٢٠٨)».

دیسانەوە **دیاکۆنۆڤ** لە لاپەڕەی ١١٨دا دەنووسێ:

«بەشی سەرەوەی **ڕووباری دیاله** (مەبەستی ڕووباری سیروانە= نووسەر)، ئەو ناوچەیە کە کەوتبووە نێوان سێ گۆشەی شارەکانی ئێستای (سلێمانی- زەهاو- سنە) لە ناوەڕاستەکانی سەدەی نۆهەمی پ.ز. «**پارسوا**»ی پێ دەگوترا (دیاکونوف، کشاورز، ١٣٤٥: ١١٨)».

کە وابوو «**پارسوا**» بە ناوچەکانی لای سنە و سلێمانی و هەورامان وتراوە و هەروەها «**پەرت**» بە ناوچە دوورەکانی لای خوراسان وتراوە، [خودی وشەی خوراسانیش کوردییە بە واتای **خۆر ڕاسانە** واتا **شوێنی هەڵاتنی خۆر(شرق)**]. بەڵام بە ناوچە فارسنشینەکانی باشووری لای شیراز وتراوە «**پەرسید/پەرسا**». لە زمانی **ئەکەدی** و **ئاشووریدا** گەلێ جار دەنگی «**س**» دەگۆڕدرێت بۆ «**ش**»، هەر بۆیەش ئەم وشانەیان بە شێوەی «**پەرشید/ پەرشیا**» بێژە کردووە، هەر ئەم وشەیە دواجار بە واتای ناوچە فارسنشینەکان لە لاتینییشدا جێ کەوتووە.

سەبارەت بە **ئەشکانییەکان**: **سۆران ح.ڕ.** لە چەند جێگا لە کتێبەکەیدا **ئەشکانییەکان** و دەسەڵاتی **ئەشکانیی** وەک نەتەوەی تر و وەک داگیرکەری کوردستان پێناسە کردووە، بۆ نموونە لە لاپەڕەی ٨٤دا هاتووە:

«لەو کاتەوە نەتەوەی تری وەک یۆنان، ڕۆم، ئەشکانی و عەرەب هاتوونەتە ناوچەکە، شارە کوردی/ مادییەکانی وەکوو ئەسفەهان، نەهاوەند، هەمەدان، تەورێز(تەبریز) و زۆربەی خوارووی مێسۆپۆتامیا کە لە چەند سەدەی ڕابردوودا شاری کوردی بوون و هەتا وەکوو چەند سەدەیەک لەمەوبەر لە لایەن کوردەوە حوکم دەکران، بەڵام لەگەڵ تێپەربوونی کاتدا هەندێک لە خەڵکەکەی ئەسیمیلە کراون و کراون بە فارس و عەرەب».

لەو کاتەوە نەتەوەی تری وەکو یۆنان، ڕۆم، ئەشکانی و عەرەب هاتوونەتە ناوچەکە. شارە کوردی/مادیەکانی وەکو ئەسفەهان، نەهاوەند، هەمەدان، تەورێز (تەبریز) و زۆربەی خوارووی مێسۆپۆتامیا کە لە چەند سەدەی ڕابردوودا شاری کوردی بوون و هەتاوەکو چەند سەدەیەک لەمەوبەر لەلایەن کوردەوە حوکم دەکران، بەڵام

[هەرچەندە ئەم وتەیە لە خۆیدا هەڵەیە، چونکە بۆ خۆی دەڵێ تا چەند سەدەی ڕابردوو شاری کوردی بوون و هەر لە لایەن کوردەوە حوکم دەکران، بەڵام هەندێک لە خەڵکەکەی ئەسیمیلە کراون و بە فارس و عەرەب کراون. کە وابوو ئەگەر هەتا چەند سەدەیەک لەمەوبەر کوردنشین بوون و لە لایەن کوردەوە حوکم کراون ئیتر چ پەیوەندییەکی بە **یۆنانی** و **ڕۆم** و **ئەشکانیی**ەوە هەیە؟ بەڵام قەی ناکات، دیسان بەم هەڵەیشەوە با بزانین ئەم تێزە چەندە ڕاستە یان هەڵەیە].

هەروەها لە چەندین شوێنی تردا **ئەشکانییەکان** (پەرتەکان) وەک «**پارسیا**» ناویان لێ دەبات، بۆ نموونە لە لاپەڕەی ٢٧٢دا: «دوای ڕووخانی **ئاشوورییە**کان، جگە لە وڵاتی **مانناییەکان**، **مادە**کان ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی **ئاشوورییەکا**نیان کۆنترۆڵ کرد، لەگەڵ وڵاتی **فارس**، **ئەرمینیا** و **ئەشکانیا** (پارسیا)».

دوای ڕووخانی ئاشوریەکان، جگە لە وڵاتی مانایيەکان، مادەکان ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ئاشوریەکانیان کۆنتڕۆلکرد، لەگەڵ وڵاتی فارس، ئەرمینیا و ئەشکانیا (پارسیا). بەپێی هیرۆدۆت، ئەوان بۆ ماوەی نزیکی ١٢٨

لەبەر ئەوەی لە کتێبەکەی **سۆران ح.ڕ** شتێکی وا سەبارەت بە ئیمپراتوورییەتی **ئەشکانی** نەنووسراوە، بۆیە هێندێک زانیاری لەم بارەوە بە پێویست دەزانم:

ئەشکانییەکان کێ بوون؟ «**ئەشکانی**» نە ناوی وڵات بوو و نەش ناوی هۆز. **ئەشکانییەکان** خانەدانێک بوون لە هۆزی «**پرنی**»، ئەم هۆزەیش لە نێو یەکیەتیی هۆزەکانی «**داهە**»دا بوو، خودی «**داهە**»یش بەشێک بوو لە یەکیەتییەکی گەورەتری هۆزەکانی «**ساکا**» کە کۆچەر بوون. [کوورەشی هەخامەنشی پادشای گەورەی فارسەکان- لە شەڕێکدا لەگەڵ یەکێک لە هۆزەکانی ساکادا کوژرا]. بەشێک لە هۆزەکانی **ساکا** لە سەردەمی مادەکاندا (پێش سەرکەوتنیان بەسەر ئاشووردا) هاتنە **کوردستان** و لە

ناوچەکانی **ورمێ** (سکاکان/شکاکان) و هەروەها لە **سەقز** نیشتەجێ بوون، خودی ناوی **سەقز** لە بنەڕەتدا «**ساکا**»یە و هەر لە ناوی ئەم هۆزەوە هاتووە.

لەدوای دەرپەڕاندنی دەسەڵاتی **سلووکییەکان** (جێگرەوەکانی ئەسکەندەر) لە ناوچەکانی **پەرت** و **وەرکانە** (خوراسان و گورگان) لە لایەن هۆزەکانی «**داهە**»وە، ئەم هۆزانە پاشان هێرشیان کردە سەر ناوچەکانی **ماد**، لە سەرەتادا تووشی شەڕ و پێکدادان هاتن، بەڵام هەرزوو توانیان لەگەڵ یەکدی پێک بێن و پێکەوە فەرمانڕەوایی گەورە و گرانی **ئەشکانیان** پێک بێنن کە خانەدانی **ئەشکانیی** تێدا بوو بە فەرمانڕەوا.

لەو کاتەدا هەفت خانەدانی بەدەسەڵات بە نوێنەرایەتیی هەفت هۆزی گەورەی چەکدار بە سەرکردایەتیی خانەدانی **ئەشکانی** پادشایەتیی **ئەشکانییان** دامەزراند. ئەم هەفت هۆزە بریتی بوون لە ١- **پرنی** یان پرتەکان (ئەشکانییەکان) لە خوراسانەوە ٢- **مێهران** لە ماد ٣- **کارێن** لە نەهاوەندوە ٤- **سورێن** لە ڕۆژهەڵاتەوە (سیستان/ خوراسان) ٥- **ئەسپندیار** لە ماد ٦- **زیک** لە ماد ٧- **ئەسپهبد** لە وەرکانە (گورگان). بێجگە لەم هەفت هۆزە، ڕابەرایەتی و سەرپەرستیی کاروباری ئایینیی وڵاتیش لە دەستی مۆغاندا بوو کە ئەوانیش هۆزێکی مادی بوون.

لەم هەفت هۆزە بێجگە لە هۆزەکانی **پەرتی** (ئەشکانی) و **سورێن** ئەوانی دیکە لە دانیشتوانی **ماد** بوون. بۆ نموونە هۆزی **زیک** لە سەردەمی **ئەشکانییەکان، ساسانییەکان** و هەتا سەردەمی **سەفەوییەکان** هەر لە دەسەڵاتداریدا بەشدار بوون. لە کتێبی «**حرکت تاریخی کُرد بە خراسان**»دا نووسراوە کە شا **تەهماسپ** بە مەبەستی پشتیوانیکردن لە هێزەکانی خۆی لە خوراسان بەشێک لە هۆزە کوردەکانی «**زەنگەنە، چگنی، زیک و**

کەلهوڕ»ی گواستەوە بۆ خوراسان. **گەنجعەلیخانی زیک** فەرمانڕەوای کرمان و ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ئێران یەکێ لە سەرۆک هۆزەکانی **زیک** بوو (کلیم الله توحدی، ۱۳۷۰ جلد اول، ص ۲۹). لەسەر هۆزی زیک لە گۆڤاری «**پژوهشهای تاریخی دانشکده علوم انسانی- دانشگاه اصفهان**»دا لێکۆڵینەوەیەکی بەرفراوان کراوە.

«**مێهرادادی یەکەم**، پادشای ئەشکانی، بۆ بەهێزکردنی فەرمانڕەواییەکەی و پاراستنی ناوچەکانی رۆژئاوای وڵات لە هێرشی **سلووکییەکان** و بیانییەکان پەیوەندیی خزمایەتیی لەگەڵ **ماد**ەکان دامەزراند و کچەکەی خۆی بە ناوی «**ڕینۆ**» لە یەکێ لە شازادەکانی **ماد** مارە کرد (شهرام جلیلیان، ۱٤۰۱: ۸۳-۱۰٤)».

«لەسەر ئەوەی کە **ئەردەوان** پادشای **ئەشکانی** ئیدیعای (ادعا) کردووە کە بەسەر گشت ئێرانی کۆندا فەرمانی گێڕاوە، «**ئۆڵبریشت**»((Olbrycht, ۲۰۱۰:۷۲۱ پێی وایە ئەم ئیدیعایە لەبەر ئەوەیە کە ئەردەوان لەگەڵ مادەکانی **ئاترۆپاتاندا** خزمایەتیی هەبوو و ماوەیەک لەوێ فەرمانڕاوا بووە (د.علی اکبر کجباف، ۱۳۹۰: ۲۹-۵۸)».

هەر لەم بارەوە سترابوو، جوغرافیناسی بەناوبانگی **یۆنانی** کە لە لەسەردەمی ئەشکانییەکاندا سەردانی ناوچەکانی مادی کردبوو، ئاوا دەنووسێ:

«بەشێکی تر لە ماد **ئاترۆپاتیانە** کە ناوی هەمان سەرداری مادی **ئاترۆپاتە**، کە نەیهێشت وڵاتەکەی کە بەشێک بوو لە مادی گەورە بکەوێتە ژێر دەستی مەقدۆنییەکان. لە دوای ئەوەیش کە وەک پادشا هەڵبژێردرا وڵاتەکەی خۆی کرد بە وڵاتێکی جیا و سەربەخۆ کە هەتا ئێستاش نەوەکانی توانیویانە ئەم سەربەخۆییە بپارێزن. پێشتر لەگەڵ **ئەرمەنییەکان** و **سورییەکان** و دواجاریش لەگەڵ پادشاکانی پارت ژن و ژنخوازیی سیاسییان کردووە (جغرافیای

سترابوو، همایون صنعتیزاده، ١٣٨٢: ٤٩، (٣-١٣-١١)».

هۆزەکانی ئەشکانی هەم لە ڕووی زمانەوە و هەم لە باری نەژادەوە زۆر لە هۆزەکانی **ماد** نزیک بوون. لەسەر ئەم بابەتە **دیاکۆنۆڤ** لە کتێبی **مێژووی ئەشکانییەکاندا** (دیاکونوف، کریم کشاورز، ١٣٥١: ١١٦) دەنووسێ: «لە سەردەمی ئەشکانیان زمانی یۆنانییش وەک وڵاتەکانی تری لای ڕۆژهەڵات ببووە زمانی هاوبەش (مەبەستیەتی بڵێ ببووە زمانی هاوبەشی دەسەڵاتداری و کارگێڕی= نووسەر) بەڵام بەتەنیا ئەم زمانە نەبوو کە فەرمی بوو، لەو شوێنانەدا کە ئەشکانییەکان دەسەڵاتدار بوون، بۆ کاروباری ناوخۆیی و کارگێڕی زمانی **پەرتی** (ئەشکانی) کە یەکێ لە لەهجەکانی باکووری ڕۆژئاوای ئێران [کوردستان= نووسەر] بوو، زۆر زیاتر ڕەواجی هەبووە. یەکێ لە **قەباڵەکانی هەورامان** (ژمارە ٣) و هەروەها چەند تۆمارێک کە لە «**دورا- ئوروپوس**»دەرکەوتووە بەم زمانە نووسراونەتەوە... (دیاکونوف، کریم کشاورز، ١٣٥١: ١١٦)».

هەروەها **دیاکۆنۆڤ** لە کتێبی **مێژووی ماد**، لاپەڕەکانی ٨٨-٨٩دا دەنووسێت:

«زمانی مادی لە شەش ڕووەوە لەگەڵ زمانە کۆنە ئێرانییەکانی تردا بەراورد کراوە، لەگەڵ زمانی ئەڤێستایی تەنیا لە یەک ڕووەوە لەگەڵ زمانی ئەشکانی و سکیتی لە دوو ڕووەوە و لەگەڵ سوغدی و خوارەزمی (تەنانەت بەوەشەوە کە زمانەکانیان هاوکاتیش نەبوون) لە سێ ڕووەوە بەڵام لەگەڵ فارسیی کۆندا لە هەر شەش ڕووەوە لەیەک جیاوازن، کەچی بەراوردکردنەکانی نێوان زمانەکانی مادی و پارسی هیی یەک سەردەم بوون (دیاکونوف، کشاورز، ١٣٤٥: ١١٦)».

لە ماوەی ٤٧٠ ساڵەی دەسەڵاتداریی **ئەشکانییەکاندا**، زمانی فارسی

لە نێو دانیشتوانی **ماد** و تەنانەت **خوراسان**یشدا هیچ شوێن و پێگەیەکی نەبوو، لەو سەردەمەدا **پارسە**کان خاوەن هیچ جۆرە دەسەڵاتێکی سیاسی و فەرهەنگی نەبوون، هیچ هۆزێکی **پارسی** لە دەسەڵاتداریی **ئەشکانییەکاندا** بەشدار نەبووە. **ئەشکانییەکان** نە لە باری سیاسی و نە لە باری سەربازی و نەش لە باری ئایینی و فەرهەنگییەوە هیچ پەیوەندییەکی وایان لەگەڵ ناوچەکانی باشوور و فارسەکاندا نەبوو مەگەر تەنیا بۆ کۆکردنەوەی باجی ساڵانە نەبێ. سترابوو جوغرافیاناسی بەناوبانگی یۆنانی لە گەشتەکەی خۆیدا بۆ پارس لەسەردەمی ئەشکانییەکاندا لەم بارەوە ئاوای نووسیوە:

«**پارسەکان** تووشی چارەڕەشی بوون، نەک تەنیا بە دەستی **مەقدۆنییەکانە**وە، بەڵکوو بە هۆی دەسەڵاتی **ئەشکانییەکانە**وە، هەرچەندە شای خۆیانیان هەیە، بەڵام شاکانیان هیچ توانا و دەسەڵاتێکیان نییە، ملکەچ و لەژێر فەرمانی پادشای **پارتن** (سترابوو، همایون صنعتیزادە، ١٣٨٢: ٣١٨ (٤-٣-١٥)».

هەر بۆیەش لە سەردەمی **ئەردەشێری پاپەکاندا** پارسەکان دەستیان دایە شوڕش و سەرهەڵدان لە دژی دەسەڵاتی باکووری- ڕۆژئاوا. کە وابوو بەپێی ئەم ڕوونکردنەوەیە، هەموو ئاسەوارە مێژووییەکان، نووسراوەکانی سەربەرد و هەموو ئەو نووسراوە کۆنانەی سەردەمی **ئەشکانییەکان** هیچ پەیوەندییەکیان بە **پارس** و زمانی **پارسییە**وە نییە. تەنانەت لە سەردەمی خودی **هەخامەنشییە**کانیشدا زمانی فارسی ئەوندە پێگەیشتوو و جێکەوتوو نەبوو کە لە کاروباری سیاسی و کارگێڕیدا بەکاری بهێنن.

نازانم چۆن دەکرێ دەسەڵاتی **ئەشکانی** وەک دەسەڵاتێکی داگیرکەری **کوردستان** بژمێردرێت، مەگەر لە سەردەمی **مادە**کاندا ناوچەکانی **پەرت** (ئەو شوێنەی کە ئەشکانییەکان لێیەوە هاتبوون) بەشێک نەبوون لە وڵاتی

ماد؟ مەگەر پێنج هۆزی **مادی** لە دەسەڵاتی **ئەشکانیدا** بەشدار نەبوون؟ مەگەر زمانەکەیان وەکوو شێوەزارێکی مادی نەبوو؟

ئەمڕۆکە لە وڵاتانی پێشکەوتوودا ئەگەر کەسێک پێنج ساڵ لە وڵاتێکدا بمێنێتەوە مافی هاووڵاتیبوونی هەیە و بە هاووڵاتی دەژمێردرێت، دەی خۆ **هۆزەکانی ئەشکانی** ٤٧٠ ساڵ لە کوردستاندا بوون، لەگەڵ پێنج هۆزی کورد فەرمانڕەواییان پێک هێنابوو، لەگەڵ کوردەکان ژن و ژنخوازیان هەبووە، زمانیان شێوەزارێکی **مادی** بووە، پایتەختەکەیان «**هەمەدان**» پاتیەختی **ماد**ەکان بووە، کە وابوو بۆ نابێ وەک جێگرەوە و درێژەدەری ئیمپراتووریای **ماد** بژمێردرێن؟ باشە خۆ پاش ٧٠ ساڵ نەوەی یەکەمی **ئەشکانییەکان** کە هاتنە کوردستان هەموویان مردن و تیا چوون، بەڵام ڕۆڵەکانیان خۆ لە وڵاتی کۆنی کوردەواریدا لە دایک بووبوون، بەشێکی زۆریان دایکیان یان باوکیان کورد بوون. **خۆ کوردەکان لە هیچ سەردەمێکدا (بێجگە لەسەردەمی کەیخەسرەو نەبێ) ئەوەندەی سەردەمی ئەشکانییەکان سەربەست و بەهێز نەبوون.**

باشە، دەبوو چەند سەد ساڵ **ئەشکانییەکان** لە کوردستاندا مابانەوە و فەرمانڕەواییان کردبا بۆ ئەوەی وەکوو فەرمانڕەوایانی کوردستانی بناسێندرێن؟ چۆن و بە چ شێوەیەک **ئەشکانییەکان، کوردیان** ئەسیمیلە کردووە؟ چۆن کوردیان کردووە بە فارس لە کاتێکدا ئەوان بۆ خۆیان فارس نەبوون و زمانەکەشیان شێوەزارێکی مادی بووە؟ خۆ ئێستاش هەموو گوتارەکانی **مانیی پێغمبەر** کە لە خوراساندا بە خەت و زمانی **پەهلەویی ئەشکانی** نووسراون و بڵاو کراونەتەوە، هەر ماون و لە شێوەزارێکی کوردیی کرمانجی دەچن. خۆ ئێستاش **قەباڵەکانی هەورامان** و هەروەها کتێبەکانی درەختی **ئاسووریگ** و **یادگاری زەڕێران**، کە هیی سەردەمی **ئەشکانییەکانە**،

هەر ماون و لە پاش دەیان جار دەستێوەردان هێشتا هەر کوردیبوونیان ڕوون و ئاشکرایە.

سۆرانی حەمەڕەش سەبارەت بەو کەسانە وا لوڕەکان بە **کورد** ناژمێرن دەنووسی: «تیۆریی دانانی ئەو گرووپە بە ناکورد، وەکو دیارییەک وابوو بۆ زۆر لە ئەکادیمییە بە ڕەگەز فارس، عەرەب و تورکەکان (سۆران ح. ر، ٢٠٢٢: ٢٠٢)».

ئێستا دەکرێ هەر ئەم پرسیارەش لە **کاک سۆران** بکرێت: ئایا پێناسە کردنی «**ئەشکانییەکان**» وەک «**پارسیا**» و داگیرکەری کوردستان، وەکوو دیارییەکی باش نییە بۆ داگیرکەرانی کوردستان؟ ئایا ئەمە لاوازکردن و سڕینەوەی بەشێکی گرینگ لە مێژووی کورد نییە؟

بۆچوونی سۆران حەمەڕەش لەسەر ئایینی یارسانی و ئێزدی:

سۆران حەمەڕەش سەبارەت بە ئایینی **یارسانی** و **ئێزدی** وەهای نووسیوە: «ئەکادیمییە کوردەکان لە شیکارییاندا بۆ ئایینی **یارسان** و **ئێزدی**، تەرکیز دەکەنە سەر پەیوەستکردنی ئەو دوو ئایینە بە ئایینی **زەردەشتییە**وە. ئایینی **زەردەشتی** لە لایەن توێژەرە ڕۆژئاواییەکانەوە ناسراوە و توێژینەوەی لەسەر کراوە، بۆیە لە ڕوانگە ئەکادیمیی کورددا، ئەوە شەرعیەتی پێ دەدا. سەرەڕای ئەوەی کە ڕەگی ئایینەکانی **یارسان** و **ئێزدی** زۆر دێرینترە و زۆر لە بنەما سەرەتاییەکانیان پێچەوانەی ئایینی **زەردەشتییە**... (سۆران، ح، ڕ ٢٠٢٢: ٢١٤)».

سۆران حەمەڕەش لێرەدا هەر لە خۆیەوە قسە دەکات، ڕوونی ناکاتەوە کە ئەو بنەما سەرەتاییانە وا پێچەوانەی ئایینی **زەردەشتین** چین؟ هەروەها چۆن دەزانێت کە ئەم ئایینانە زۆر دێرینترن هەتا ئایینی **زەردەشتی**، بەڵگەکانی چین؟ ئەو لێکۆڵینەوە ئاکادیمیانە کە بەڕێزیان لەسەر ئەم دوو ئایینە کردوویەتی و بەم ئەنجامەی گەیاندووە لە کوێدا بڵاو بوونەتەوە؟ هەر کەس ئازادە و بۆی هەیە کە هەڵسەنگاندن بۆ دینەکەی خۆی یان هەر دینێکی تر بکات و بەو جۆرەی کە خۆی دەیەوێت و حەزی لێیە پێناسەی بکات، بەڵام لێکۆڵەرێکی ئاکادمیک دەبێ بە بەڵگەوە قسە بکات.

سۆران ح.ڕ ئەم هەڵبەستەی **سەرهەنگ دەودان** کە دەڵێ:

چەنی ئێرمانان مەگێڵم نە هەردان   مەکۆشم پەرێ ئایین کوردان

واتاکەی:

(وەکوو کۆمەڵی دینداران دەگەڕێم لە هەردان، تێ دەکۆشم بۆ ئایینی کوردان)

وەکوو نموونە دێنێتەوە و دەڵێ کە یارسانی پەیوەندیی بە **زەردەشتییە**وە نییە و ئایینێکی کوردییە. لە کاتێکدا مەبەستی **سەرهەنگ دەودان** لە ئایینی

کوردی هەمان دینی **زەردەشتییە**، چونکە هەم **زەردەشت** کورد بووە و هەم ئایینی **زەردەشتی** لە کوردستاندا پەیدا بووە و گەشەی سەندووە و بە جیهاندا بڵاوەی کردووە.

بەپێی دەقەکانی پەرتووکی سەرەنجام ،**بناغەدانەری ئایینی یارسانی باڵوولی ماهی** (بەهلوولی مادی) بووە کە لە نێوانساڵەکانی ١٤٦-٢١٩ی کۆچیدا ژیاوە. **باڵوول** خەڵکی شاری دینەوەری لای کرماشان بووە. ئەو لە یەکێ لە هەڵبەستەکانی خۆیدا وەها دەڵێ:

«ئەو واتەی یاران، ئەو واتەی یاران ئێمە دێوانەین ئەو واتەی یاران
هەنی مەگێڵین یەک یەک شاران تا زیندە کەرێم ئایین ئێران

واتە: بەپێی وتە و قسەی هەندێ لە یاران، دەبێ ئێمە شێت و دێوانە بین، بەڵام ئێمە بە یەک‌یەکی شاراندا دەسووڕینەوە، تا کوو ئایینی ئێرانی کۆن زیندوو بکەینەوە (مێژووی وێژەی کوردی، بەرگی یەکەم، سدیق بۆرەکەیی، ٢٠٠٨ هەولێر، لاپەڕەی ٥٠)».

واتا لێرەدا «**باڵوول**» ناڵێ کە ئەو ئایینێکی تازەی بۆ کوردان داناوە، بەڵکوو قسە لەسەر زیندووکردنەوەی ئایینی کۆنی ئێرانی واتا **زەردەشتی** دەکات.

[بەپێی وتەی دیاکۆنۆڤ ئێران لە پێشدا بریتی بوو لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان هەتا ناوچەی خوراسان و لە لای خواریشەوە هەتا ئەسفەهان و زۆر بە ڕوونی دەڵێ کە ناوچە فارسییەکانی تێدا نەبوو: «**هەر وا کە بۆ هەموان ڕوونە و دواتریش باسی لێ دەکرێ، دەستەواژەی ئێران لە کۆندا (باستاندا) وەک «ئاریانا» بووە و «فارس»ی لەخۆ نەگرتبوو** (دیاکونوف، کشاورز، ١٣٤٥: ٥٨١)».

لێرەدا باشە ئاماژە بەمەش بکرێت کە لە ئایینی **زەردەشتیدا** خودایانی کۆنی ئێرانی وەلا نەنران و دوور نەخرانەوە، بەڵکوو هەر مانەوە بەڵام پلە و پایەیان دابەزێنران، بۆ نموونە **میترا** و **ئەناهیتا** هەر مانەوە بەڵام بوون

بە ئیزەد و فریشتە. دیسان خودایانی کۆنتری وەک **زوو**، **ئاز** یان **زڕوان** لە ئایینی **زەردەشتیدا** هەر مانەوە، بەڵام پلە و پایەی جارانیان نەمابوو. بۆیە زۆر جار لە دەقە **زەردەشتییەکاندا** دەبینین کە ستایشی میترا یان **زڕوان** دەکرێت. لە دەقەکانی **یارسان**یشدا هەر بە هەمان شێوە ئەم دیاردەیە بە ڕوونی دەردەکەوێ.

بۆ تێگەیشتن لە چۆنیەتیی هەر دینێک دەبێ پێش هەموو شتێک لە بنەماکانی، مێژووەکەی و نەریتەکانی ئەو دینە بکۆڵدرێتەوە. من لێرە تێ دەکۆشم زۆر بە کورتی و بە ڕوونی پیشانی بدەم کە بە پێچەوانەی قسەکانی **س.ح.ڕ.** ئایینی **یارسانی** درێژەپێدەری ئایینی **زەردەشتییە**، هەرچەندە ئێستا تا ڕادەیەک کەوتووەتە بەر کاریگەریی ئایینی **ئیسلام**ەوە.

زۆربەی خەڵکی کوردستان زیاتر لە ١٥٠٠ ساڵ پەیڕەوی ئایینی **زەردەشتی** بوون. لە پاش هێرشی سپای **ئیسلام** بۆ ناوچەکە، من پێم وا نییە کە خەڵک بەجارێک دەستیان لە بیروباوەڕی هەزاران ساڵەی خۆیان بەر دابێت و چووبنە سەر ئایینی **ئیسلام**، یان خود چووبێتن و دینێکی تازەیان داهێنابێت! خەڵکی ئاسایی بە ئاسانی دەست لە باوەڕ و نەریتەکانی خۆی هەڵناگرێ.

سەبارەت بە ناوچەی هەورامان کە زۆربەی **پیرانی یارسانی** خەڵکی ئەوێ بوون، لە کتێبی «**تاریخ کرد و کردستان**»ی **مەردۆخدا** وەها هاتووە:

«جەنگەکانی سەردەمی **بەنی عەباس** هەموو جەنگی ئایینی بوون، جەنگە خوێناوییەکانی نێوان ساڵەکانی ٣٠٧-٣٢٤ی کۆچی لە باکووری کوردستاندا هەر هەموویان جەنگی دینی بوون و بۆ پاراستنی دین. خەڵکی هەورامان هەرچەندە بە شێوەیەکی ڕواڵەتی خۆیان بە موسوڵمان پیشان دەدا و نوێژ و ڕۆژوو و نەریتەکانی ئیسلامیان بەجێ دەهێنا، بەڵام هەتا ساڵی ٨٤٢ی کۆچی هێشتا لەسەر باوەڕەکانی خۆیان کە هەمان ئایینی **زەردەشتی** بوو، مابوونەوە. کاتێ **مۆلانا گوشایش** چووبوو بۆ ئەوێ بۆ بانگەوازکردنی خەڵک

که بچنه سەر ئایینی **ئیسلام**، خەڵکەکە ئامادە نەبوون گوێی لێ بگرن و بیروباوەڕەکانی **ئیسلام** وەربگرن و هەر پەیڕەوییان لە ڕێنوێنییەکانی «**پیر شالیار**» کە گەورەی موغان و هیربودان بوو دەکرد و ئامادە نەبوون کە واز لە باوەڕەکانی خۆیان بێنن. ئێستاش ئەم ڕووداوە بووەتە مەتەڵ لە هەوراماندا.
دەڵێن کەسێکی خەڵکی هەورامان لە زانایەکی خۆیان دەپرسێ کە: ئایا قرونی (قورئان) قەدیمە یان مارفەتو (معرفت) پیرشالیاری؟ زاناکەش لە وەڵامەدا دەڵێ: مارفەتو پیرشالیار قەدیما، قرونی هیزیگە گوشایشە کۆری ئاوردەنەش، واتا «**کتێبی ماریفەتی (معرفتی) پیر شالیار قەدیمە، قورئان گوشایشە کوێر دوێنێ هێناویەتی**»، (تاریخ مردوخ، سنندج، ١٣٥١، ص ١٢٣)».
زۆرێک لە بنەماکان، نەریتەکان و دروشمە **زەردەشتی** و **یارسانییەکان** هەر وەک یەکن. بۆ نمونە میتۆلۆژیای **ئافرینش/ ئافراندنی** ئادەمیزاد، هەم لە دینی زەردەشتیدا و هەمیش لە ئایینی **یارسانیدا** هەر یەک شتن. پەیدابوونی ئادەمیزاد بەپێی میتۆلۆژیای **زەردەشتی** بەم جۆرەیە:
کەیۆمەرس یەکەمین ئادەمیزاد بوو کە **ئاهورا مەزدا** دروستی کردبوو، کاتێ کە مرد توخمی (تووەکەی/ نوتفەکەی) دەکەوێتە ژێر خاک و لە پاش چل ساڵان بنە «**ڕێواس**»ێکی لێ شێن دەبێ بە دوو لاسکی لەیەک هەڵپێچاوەوە، دواجار **ئاهورا مەزدا** گیانیان پێ دەبەخشێ و یەکێ لە لاسکەکان دەبێتە «**مەشی** (ئادەم)» و ئەوی دیکەش دەبێتە «**مەشیانە** (حوا)»، کە دواجار دەبن بە ژن و مێرد و وەچەیان لێ دەکەوێتەوە و بەم جۆرە **ئادەمیزاد** پەیدا دەبێت.
لە ئایینی **یارسانیی**شدا بناغەی ئافراندنی (ئافرینش)ی **ئادەمیزاد** ڕاست هەر هەمان میتۆلۆژیایە. بە چاوخشاندنێک بە سرووودەکانی **یارسانیدا** ئەم ڕاستییەمان بۆ دەردەکەوێت. ئەمەش سرووودی **پیرشالیار** لەبارەی **ئافراندن** (ئافرینش)ی مرۆڤەوە:

«یاران جه ڕێواس، یاران جه ڕێواس
پادشام پەیدا بی، جه دانەی ڕێواس
مەشیە و مەشیانە، بەرامان جه «واس»[١]
پەری ئازمایی، مێردان ڕەواس[٢]، (مارف. خەزنەدار، ٢٠٠١: ٢٣٨)».

واتاکەی:

ئەی یاران لە ڕێواس
پادشام پەیدا بووە، لە دانەی ڕێواس
ئادەم و حەوا لە «تۆم/تۆو»ی چاندراوەوە هاتوون
تا تاقی بکرێنەوە ئەو کەسانەی وا لە ڕووەک پەیدا بوون.

ئەمەش هەڵبەستێکی **پیرشالیار** (١٠٠٦- ١٠٩٨ی زایینی) کە پیشان دەدات ئەو پەیڕەوی ئایینی **زەردەشتییە** و ئاگرخانەی بۆ پیرۆزە و **زەردەشت** پەیامبەر و نێردراوی خودایە:

«ئەو ئاهرخانە، ئەو ئاهرخانە بارگەی شام وەستەن، ئەو ئاهرخانە
زەردەشتەش کیاست، پەری فەرمانە بەرگوزیدەش کەرد، نە ڕووی زەمانە
(مارف خەزنەدار، ٢٠٠١: ٢٣٧)».

واتاکەی:

ئەم ئاگرخانەیە، بارەگای شای منی لێ دامەزراوە، خودا **زەردەشتی** هەناردووە، فەرمانی پەیامبەریی پێ داوە و هەڵیبژاردووە بۆ هەموو سەردەمێک.

ئەمەش هەڵبەستێکی پیر ڕاستگۆی قەرەداغی کە لە سەدەی هەشتەمی کۆچیدا لە قەرەداغی نزیکی سلێمانی لە دایک بووە و لە دێی شێخان

١. واس بە واتای «تۆم/ تۆو»ی چاندراوە، لە ئەوێستاییدا وەک «وەرێش varēš»(احسان. بهرامی، ١٣٦٩: ١٢٩٦) ، و لە زمانی پەهلەویدا وەک «وەج (ب. فرەوشی ١٣٨٠: ١٣٦) هاتووە.

٢. لەسەر واتای وشەی «ڕەواس» لە وتووێژێکدا لەگەڵ مامۆستا «فەهمی کاکەیی»، بۆی باس کردم کە لە نوسخەکانی تردا لە بەشی بارگە بارگە ئەم وشەیە وەک «هەقناس (حق ناس)» هاتووە.

کۆچی دوایی کردووە، دەڵێن پیرێکی زانا و ئاگا بووە و شارەزایی هەبووە لە زانستەکانی سەردەمی خۆیدا. ئەم هەڵبەستە نیشان دەدات کە هەتا سەدەی هەشتەمی کۆچی، **یارسانەکان** هێشتا خۆیانیان وەکوو **زەردەشتی** پێناسە کردووە و **زەردەشتیان** وەک پەیامبەر بۆ پیرۆز بووە:

«زەرڕدەشت پەیدا بی وە فەرمان شام   ئاڤێستاش ئاوەرد پەریێ خاس و عام
چەنی گومڕاهان ستێزا وە کۆچ   مەکۆشا پەریێ «یاری» شەو و ڕۆچ
(سدیق بۆرەکەیی، ٢٠٠٨: ٢٤٥)».

واتاکەی:

بە فەرمانی خودام **زەردەشت** هات و **ئەڤێستای** هێنا بۆ هەموو کەسێک، لە کاتی کۆچیشدا بەرانبەر گومڕاکان (ئەو کەسانەی وا ڕێگای ڕاستی و دروستکارییان لێ ون بووە) وەستایەوە و خەباتی کرد و شەو و ڕۆژ تێدەکۆشا بۆ ئایینی «**یاری**». واتا لێرەدا زۆر بە ڕوونی ئایینی **زەردەشتی** و **یاری** هەر بە یەک ئایین دەژمێردرێن.

د. مارف خەزنەدار لە کتێبی **مێژووی ئەدەبی کوردی**، بەشی سێیەم، لە لاپەڕەی ٢٧٥دا وەهای نووسیوە:

«**شا ئیبراهیمی ئەیوەت ئایینی زەردەشتییش بە ئایینی یارسان دەزانێ، لەم لایەنەوە ئەوە دەخاتە ڕوو کە زەردەشت پەیدا بوو خەڵکی لە دەوری کۆ بوونەوە و دەیانویست ئایینەکەی ڕەت بکەنەوە، بەڵام ئەو وەکوو مامۆستایەکی بێهاوتای قسەی ژیر و جوان، دەیوت هەر کەس ئایینەکەی وەرنەگرێ لە هەردوو گیتی دەبێ و مایە پووچ دەردەچێ** (مارف خەزنەدار، ٢٠٠١: ٢٧٥)».

شا ئیبراهیمی ئەیوەت (١٣٢٤- ١٤٠٧ی زایینی)، یەکێ لە پیرانی گەورەی **یارسانییە**، لێرەش چەند هەڵبەستێکی **شا ئیبراهیم** دێنمەوە کە تێیدا ئایینی **زەردەشتی** بە دینی خۆی دەزانێ:

[ئەیوەت وشەیەکی کۆنی کوردییە کە ئێستاش لە نێو کوردانی گۆران و فەیلی و دەوروبەری سنەش هەر ماوەتەوە. ئەیوەت بە واتای پەروەردەکەر/ ڕێنوێنیکەر (مربی)ە].

«زوڵاڵ کۆی هاموون یادگاری من زوڵاڵ کۆی هاموون
چاگا غوڵامان، جەم بین نە ئەستوون نامش زەردەشت بی، شام ئاسای ئاڵتوون
خەزنەدار بیمان، ئەز نامم هاموون کاکەم یادگار، نامش بی قاروون
(مارف خەزنەدار، ٢٠٠١: ٢٧٦)».

واتاکەی:

کێوی **هاموون** زوڵاڵە، یادگاری منە کێوی زوڵاڵی **هاموون**، ئێستا لەبەر کێوی **هاموون**دا هەموو باوەڕمەندان ڕیزیان بەستووە، پادشای زێڕئاسای من (پادشای زێڕینی من) ناوی **زەردەشتە**، ئێمە خەزنەدارین (بۆ پەیامە زێڕینەکانی ئەو) من هاموونم (واتا وەک کێوی هاموون قایم و بەهێزم)، «**بابیشم/ گەورەیشم**» کە ئێستا ناوی **یادگارە** جاران ناوی **قاروون** بوو.

لێرەدا بە جوانی دیارە کە ئەم ڕێبەرە گەورە **یارسانییە** خۆی بە هەڵگر و خەزنەداری بیروباوەڕی زەردەشتی دەزانێ. **شا ئیبراهیم** دیسانەوە دەبێژێ:

«زوڵاڵ ئاڤێستا، زوڵاڵ ئاڤێستا ئەسڵی دەفتەرەن، زوڵاڵ ئاڤێستا
بنیام زەرِدەشتەن، دەفتەر وە دەستا زاتش جە بادەی، شەهنشا مەستا
(مارف خەزنەدار، ٢٠٠١: ٢٧٦)».

واتاکەی:

زوڵاڵە **ئەڤێستا**، دەفتەرێکی زوڵاڵە، بنەمایە **ئەڤێستا**، **زەردەشت** ئەو ئادەمیزادەیە وا **ئەڤێستای** بە دەستەوە گرتووە، ئەو زاتێکە کە لە گەوهەری خوداوەندی بەشی دراوە.

ئەمەش هەڵبەستێکی **بابا یادگار**، شاعیر و پیری **یارسانیی** سەدەی هەشتەم:

«زوڵاڵ کۆی زەمان، زوڵاڵ کۆی زەمان یادگارەنان زوڵاڵ کۆی زەمان

جاگا غوڵامان جەم بین جە لامان   نامش گوشتاسپ بی، شام وە بێ گومان
ئەز ئەو ناووس بیم ڕۆشن کەردمان   کاکەم زەردەشت بی پوورەی ئەسپیتمان

واتە: ئەی یادگاری پاک و خاوێن! لە دەوری پادشایەتیی **گوشتاسپ** شای کەیانیدا، **زەردەشت** نەوەی **ئەسپیتمان** سەری هەڵدا و خەڵک دەستەدەستە لە دەوری ئەودا کۆ بوونەوە و ئەو بە هۆی تیشکی ئاگرەکان هەموو جێ و شوێنێکی ڕوون کردەوە و هەموو خەڵکی جیهانی بۆ یەکتاپەرستی و خواناسی بانگ کرد. من لەو دەمەدا ئاگر بووم و کاکە (گەورە)یشم **زەردەشت** بوو (سدیق بۆرەکەیی، ٢٠٠٨: ١٨٧)».

پیرۆزیی «هۆم» لای زەردەشتیان و هەروەها لای پەیڕەوانی یارسان:

هۆم جۆرە خۆشاوێکە کە پەیڕەوانی ئایینی **زەردەشتی** لە بۆنە ئایینییەکانیاندا دەیخۆنەوە، لە گیایەکی ڕەنگ زەرد دەگوشرێ. ئەو گیایە لە چیاکانی کوردستاندا هەیە و «**هۆم**»ی پێ دەڵێن، لە سانسکریتیشدا «**سۆما**»ی پێ دەوترێت کە واتای ڕووناکی دەدا. وشەی **سۆما** لە کوردیدا هەر ماوە و هەمان واتای هەیە (سۆمای چاو کە واتای ڕووناکیی چاو دەدا). هەروەها لە لایەن پەیڕەوانی ئایینی **یارسان**یشەوە **هۆم** نۆش دەکرێ و وەک دەرمانیش بە کار دەبرێ. [نابێ ئەم وشەیە لەگەڵ وشەی هۆما کە لە شێوەزاری زازاکیدا بە واتای خودا دێت تێکەڵ بکرێت]. **پیرشاریار**(شالیار) کە یەکێ لە ڕابەران و پیرانی ئایینی **یارسانییە**، لە نێوان ساڵەکانی (١٠٠٦- ١٠٩٨ی زاییندا) ژیاوە، لەسەر نۆشکردنی **هۆم** ئاوا دەڵێ:

«هۆمم دەرمانن، هۆمم دەرمانن   هۆم پەی گردێ دەرد و دەرمانن
هۆم مایەی جوانی بەر ئەورامانن   هۆم مایەی وەشیی دەروون زامانن

(جەمال نەبەز، ٢٠٠٩: ١٦)».

بابا سەرهەنگی دەودانی لە یەکێ لە هەڵبەستەکانی خۆیدا لەسەر «**هەفتەن**» دەڵێ:

«هەفتم سەرخێڵەن، هەفتم سەرخێڵەن جە ئاسماندا هەفتم سەرخێڵەن

هەر یەک وە ڕەنگی بە گەشت و گێڵەن هەر یەک پەی کارێ ئاوارە و وێڵەن

واتا: حەوت کەسم لە ئاسماندا سەرخێڵن و هەرکامیان بە جۆرێک لە گەشت و گەڕاندان و بە کارێکەوە خەریکن، چونکە کاروباری ئاسمانم سپاردووەتە دەستی ئەوانەوە. هەفت یا حەوت لەم دوو بەیتییە حەوت فریشتەن کە لە ڕێ و ڕەوشتی یاریدا پێی دەوترێ: (**هەفتەن**). بەپێی پەڕاوی سەرەنجام ئەم حەوت فریشتەیە کاروباری ئاسمان و جیهانیان پێ سپێردراوە و هەرکامیان بە کارێکەوە خەریکن. هەفتەن لە ئایینی **زەردەشتیدا** بەپێی **ئاڤێستا** (ئەمشەسپەنتە)ی پێ دەوترێ کە لە فارسیدا (ئەمشا سپەندان)ە. بەشێکی **ئاڤێستا**ش بە ناوی (هەفتەن یەشت)ە، کە لە بارەی ستایشی **ئەمشاسپەندان**ەوەیە. **ئەمشاسپەندان** بریتییە لە شەش فریشتە و **ئەهوورامەزدا** (مێژووی وێژەی کوردی ١، بۆرەکەیی، ٢٠٠٧: ٦٢-٦٣)».

کە وابوو لێرەدا بۆمان دەرکەوت کە زۆرێک لە بنەماکان و نەریتەکانی **یارسانی** و **زەردەشتی** هەر یەکێکن و زۆربەی پیران و ڕێبەرانی ئایینی یاری خۆیان بە باوەڕمەندانی ئایینی **زەردەشتی** و پەیڕەوی **ئەڤێستا** زانیوە.

لە دواییشدا با چاو لە لێکۆڵینەوەیەک بکەین لەسەر لێکچوونی شێوازی داڕشتنی **ئەڤێستا** و نامەی **سەرەنجام**.

دوکتور «**ئۆمێد تەبیبزادە**»[٣] لێکۆڵەرێکی فارس و پسپۆڕی زمانەوانییە، ئەو مامۆستای زانکۆ و ئەندامی فەرهەنگستانی زمان و ئەدەبی فارسییە لە تاران. ئەم مامۆستایە لێکۆڵینەوەیەکی کردووە لە بارەی بەراوردکردنی

٣. دکتر امید طبیب زاده: زبان‌شناس و استاد زبان‌شناسی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی و فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

سرووده‌کانی ئایینی **ئێزدی** (قه‌وڵه‌کان) و هه‌روه‌ها سرووده‌کانی ئایینی **یارسانی** و پاشان ئه‌نجامه‌که‌شی له‌ ژێر سه‌ردێڕی «**به‌راوردکردنی قه‌وڵه‌کانی ئێزدی له‌گه‌ڵ که‌لامه‌کانی یارسانی له‌ ژێر تیشکی هێندێ له‌ سرووده‌کانی ڕۆژاوای ئێراندا**» نووسیوه‌ و له‌ گۆڤاری «**ادب‌پژوهی**» ژماره‌ ٢٠، ١٣٩١، لاپه‌ڕه‌کانی ٥٣-٧٤دا[٤] بڵاوی کردووه‌ته‌وه‌.

ئه‌وه‌ی که‌ له‌ خواره‌وه‌ دێت، کۆی باسه‌که‌ نییه‌ به‌ڵکوو ته‌نیا پوخته‌ی به‌شێکی زۆر که‌می لێکۆڵینه‌وه‌که‌یه‌:

«سرووده‌کانی **یارسان** و قه‌وڵه‌کانی **ئێزدی** هه‌ردووکیان ده‌چنه‌ خانه‌ی ئه‌ده‌بی زاره‌کییه‌وه‌، به‌ڵام **یارسانه‌کان** به‌ هۆی ئازادیی زیاتر و له‌ هه‌مان کاتدا په‌یوه‌ندی له‌گه‌ڵ کۆڕ و کۆمه‌ڵه‌ ئه‌ده‌بییه‌ فارسییه‌کاندا، هێندێک له‌ تایبه‌تمه‌ندییه‌کانی زاره‌کیی خۆیان له‌ ده‌ست داوه‌. گرینگترین تایبه‌تمه‌ندییه‌ک (پێوه‌رێک) که‌ ده‌توانێ پیشانده‌ری جیاوازییه‌کانیان بێت، ڕاده‌ی ته‌بایی ده‌روونی (انسجام درونی) قه‌وڵه‌کانی **ئێزدی** و هه‌روه‌ها سرووده‌کانی **یارسانه‌**. نه‌بوونی ڕێکوپێکی و ته‌بایی ده‌روونی له‌ قه‌وڵه‌کانی **ئێزدیدا** تایبه‌تمه‌ندییه‌کی گشتییه‌ و ته‌نیا په‌یوه‌ندیی به‌ قه‌وڵه‌کانی **ئێزدییه‌وه‌** نییه‌، له‌ زۆربه‌ی ده‌قه‌ زاره‌کییه‌کاندا و له‌ فارسیشدا هه‌ر وایه‌.

شێوه‌ی داڕشتنی «**نامه‌ی سه‌ره‌نجام**»ی **یارسانه‌کان** وه‌ک قورئان یان ئه‌نجیل نییه‌ که‌ ژماره‌ی سووره‌کان و دێڕه‌کانی دیاریکراو بێت و به‌ ئاسانی بۆت بدۆزرێته‌وه‌. **نامه‌ی سه‌ره‌نجام** له‌ باری داڕشتنه‌وه‌ زۆر له‌ په‌رتووکی **ئه‌ڤێستا** ده‌چێت که‌ ده‌توانین بڵێین نوسخه‌ی **ئه‌ڤێستایه‌**. ئه‌م په‌رتووکه‌ شه‌ش به‌شی هه‌یه‌ که‌ بریتین له‌ **بارگه‌ بارگه‌، ده‌وره‌ی هه‌فته‌وانه‌، گڵێم و کۆڵ، ده‌وره‌ی چل ته‌ن، ده‌وره‌ی عابه‌دین و ده‌وره‌ی خورده‌ سه‌ره‌نجام**، هه‌ر کام له‌م به‌شانه‌ش به‌ جۆرێکی تایبه‌ت دابه‌ش کراون. بۆ نموونه‌ به‌شی **بارگه‌**

٤. امید طبیب زاده، مقایسه اقوال ایزدی ها با کلامات یارسان، ادب پژوهی، شماره ٢٠، تابستان ١٣٩١، ص ٥٣-٧٣.

بارگە کە گرینگترین بەشی **نامەی سەرەنجامە**، لە هەفتاودووو بەند پێک هاتووە کە بە ژمارە ڕیزبەندی کراون، هەر بەندێکیش بریتییە لە «**یەک**» تا چەند «**کردە**»ی بە ژمارە ڕیزبەندیکراو، هەر «**کردە**»یەکیش پێک هاتووە لە چەند باڵ (مصرع). ئەمە ڕاست و بێ کەم و زیاد هەمان شێوازە کە لە نووسینی **ئەڤێستا** بەشی «**یەسنا**»کاندا بەکار هێنراوە.

بەراوردکردنی شێوازی داڕشتنی **یەسناکانی ئەڤێستا** و **بارگەی نامەی سەرەنجام:**

ئەڤێستا	نامەی سەرەنجام
١-١- یەسناکان (٧٢ هات)	١-١- بارگە بارگە (٧٢ بەند)
١-١-١- هاتی یەکەم (٢٣ بەند)	١-١-١- بەندی یەکەم (دوو کردە)
١-١-١-١- بەندی یەکەم (٥ دێڕی بێ ژمارەیە)	١-١-١-١- کردەی یەکەم (١٢ باڵی بێ ژمارەیە)
١-١-١-٢- بەندی دووەم (٥ دێڕی بێ ژمارەیە)	١-١-١-٢- کردەی دووەم (٦ باڵی بێ ژمارەیە)
١-١-٢- هاتی دووەم (١٨ بەند)	١-١-٢- بەندی دووەم (دوو کردە)
١-١-٢-١- بەندی یەکەم (٩ دێڕی بێ ژمارەیە)	١-١-٢-١- کردەی یەکەم (٣ باڵی بێ ژمارەیە)
١-١-٢-٢- بەندی دووەم (٥ دێڕی بی ژمارەیە)	١-١-٢-٢- کردەی دووەم (١٠ باڵی بێ ژمارەیە)

لێکچوونی شێوازی داڕشتنی **ئەڤێستا** و **نامەی سەرەنجام** زۆر زیاتر لەوەیە کە پێمان وا بێ ئەمە شتێکی بەهەڵکەوت بووە. ئەمانە نیشان دەدەن کە دابەشکردنی **نامەی سەرەنجام** لەسەر بنەمای **ئەڤێستا** کراوە (ئومێد تەبیبزادە، ١٣٩١: ٥٨-٦١)».

[ئەوەی کە **د. تەبیبزادە** بە چ مەبەستێک ئەم لێکۆڵینەوەیە کردووە و چ ئەنجامێکی لێ وەردەگرێ، لێرەدا بۆ ئیمە مەبەست نییە، ئەوەی کە گرینگە ئەمەیە کە ئەو کەسە/ کەسانەی کە لە کاتی خۆیدا **نامەی سەرەنجامیان** تۆمار کردووە، زانیویانە کە ئەم سروود و پەیامانە پەیوەندییان بە **ئەڤێستاوە**

هەیە نەک دینێکی تر و کتێبێکی تر، بۆیە بە هەمان شێوەی **ئەڤێستا** دایانڕشتووە].

دەرئەنجام: لە پاش هێرشی **ئەسکەندەر** بۆ ناوچەکە، بەشێکی زۆر لە هۆزی **مۆغانی مادی** (هەورامییەکان) بەتایبەت ئەوانەی کە لە **هەمەدان** و **ئاترئاپاتان** (ئازەربایجان)دا بوون، لە ترسی هێرشی ڕۆمییەکان هەڵاتن بۆ هەورامان و لەوێدا خۆیان حەشار دا. (پێشتر ئەو ناوچەیە ناوی هەورامان نەبووە، بەڵکوو بەشێک بوو لە پەراسوا/ پارسوا). لە پاش تێکچوونی دەسەڵاتی سلووکییەکان و بەرپابوونی فەرمانڕەوایی ئەشکانی، بەشێکی زۆر لە هۆزی مۆغان گەڕانەوە بۆ شارەکان و ناوەندەکانی دەسەڵات و بەشێکیشیان هەر لە هەوراماندا مانەوە و وەک ڕابەری ئایینی بەردەوام بوون لە چالاکییەکانیان. لە پاش هێرشی ئیسلامیش دیسانەوە هەر لە ناوچەی هەوراماندا مانەوە و بە نهێنی لە ژێر ناوی ئایینی «**یاری/ یارسانی**»دا ئایینەکەی خۆیان پاراست. «**ڕازداری**»، واتا ئاشکرانەکردنی ڕاز و نەدرکاندنی نهێنییە دینییەکان، بوو بە یەکێ لە ئەرکە دینییەکانی **یارسانەکان** بۆ خۆپاراستن لە بەرانبەر دژبەرانیان. زمانی ئایینیی مادەکان **زمانی ئەڤێستایی/ مۆغی** (هەورامیی کۆن) بوو و زمانی ئایینیی **یارسانەکانیش**، بەتایبەت دەقە کۆنەکانی، دەتوانین بڵێین کە زمانی **ئەڤێستایی** میانە (هەورامیی میانە)یە، واتا درێژەی زمانی **ئەڤێستاییە**، ئەم باسە لە بەرگی دووەمی کتێبی **ناسنامەی زمانی کوردیدا** بە بەڵگەوە و بە وردی ڕوون کراوەتەوە.

سەبارەت بە ئایینی **ئێزدی** هیچ نانووسم، چونکە من نە کتێبی جیلوەم خوێندووەتەوە و نەش **مەسحەفی ڕەش**، بەڵام تا ئەو جێگا کە لە هێندێ لە قەوڵەکانی **ئێزدی** و وتارەکانی تردا لەم ئایینە تێگەیشتووم، ئایینی **ئێزدی** درێژەدەری ئایینی **میتانییەکان** و بەتایبەتی **میتراییە** (میترا یەکێ لە خودایانی میتانی بوو)، لە هەمان کاتدا کاریگەریی ئایینەکانی **زەردەشتی** و **ئیسلامیشی** پێوە دیارە.

سۆران حەمەڕەش و زمانی هوری:

هەروەک پێشتر باسی لێ کرا، لێکۆڵەرانی بواری زمانەوانی لە لێکۆڵینەوەی **زمانی هوریدا** بەم ئەنجامە گەیشتوون کە **هورییەکان** بە چەندین زمانی جیاواز لە یەک قسەیان کردووە و هەتا ئێستا توانیویانە دوو زمان لەم زمانانە ڕوون بکەنەوە؛ یەکەم **زمانی میتانییە** کە زۆر نزیکە لە **زمانی سانسکریتی** و لەگەڵ **زمانەکانی هیندوئێرانیدا** پەیوەندیی هەیە، زمانەکەی دیکەیش بە «**هوری**» ناوی لێ نراوە، هەرچەند بەشێکی زۆر لە نووسراوەکانی زمانی **هوری** خوێندراوەتەوە، بەڵام تا ئێستا نەتوانراوە پەیوەندیی لەگەڵ زمانە زیندووەکانی ئەمڕۆ یان لەگەڵ زمانە کۆنەکانی وەک **سۆمەری** و **ئەکەدی** و **ئیلامی** یان **لۆلۆبی** بسەلمێندرێت. بۆیە هەروەک زمانێکی جیاواز و سەربەخۆ لە بەرچاو دەگیردرێت.

سۆران حەمەڕەشیش بەبێ ئەوەی کە جیاوازییەک لە نێوان **زمانی میتانی** و **زمانی هوریدا** ببینێت، بەبێ هیچ لێکۆڵینەوەیەک و بەبێ هیچ بەڵگەیەکی زانستی، هەموویان بە شێوەزارەکانی یەک زمان واتا هوری دەزانێ و **هوریش** وەکوو زمانی کۆنی کوردی ئەژمار دەکات. جا بۆ سەلماندنی بۆچوونەکەی خۆی دەستی داوەتە بەراوردکارییەکی سەیروسەمەر کە نەتەنیا هیچ یاسایەکی زمانەوانی لە بەرچاو ناگرێت، بەڵکوو زیاتر لە گاڵتەجاڕ دەچێت. بە دڵنیاییەوە هەرکەسێک کە تۆزێک ئاشنایەتیی لەگەڵ زمانەوانیدا هەبێ، ناتوانێ لە خوێندنەوەی ئەم بەراوردکاریانە تووشی سەرسوڕمان و پێکەنین نەبێ. با پێکەوە چاو لەم نموونەیەی خوارەوە بکەین:

١- aadali «بەهێز»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا: zālī «بەدەسەڵاتی».
(س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٤٠).

هەرچەند لێرەدا هیچ پەیوەندییەک لە نێوان ئەم دوو وشەیەدا نابیندرێت، بەڵام **س.ح.ڕ** بۆ ئەوەی وشەکان لەیەک نزیک بکاتەوە، بە کەیفی خۆی

پیتی (ī) بەzāl زیاد دەکات و وشەکە دەکات بە زاڵی، ئەگەر وا بێت دەبێ وشەکەی بەرانبەریشی «**بەهێزی**» بێ نەک **بەهێز**. بێجگە لەمە «zālī» بە واتای «**بەهێز**» نییە و واتاکانیان زۆر لەیەک جیاوازە. زاڵ بە واتای (غالب)ە، بۆ نموونە: فیل ئاژەڵێکی بەهێزە، ناکرێ بوترێت: فیل ئاژەڵێکی «زاڵی (zālī)یە». شێرکۆ کوڕێکی وەرزشکارە زۆر بەهێزە، ناکرێ بوترێت: شێرکۆ کوڕێکی وەرزشکارە زۆر «**زاڵی**»یە. من لەسەر لوتکەی شاخێکەوە دەڕوانم و زاڵم بەسەر ناوچەکەدا، بەڵام من بەهێز نیم. واتا زاڵ و بەهێز زۆر لەیەک جیاوازن. ئەم بەراوردکارییە زۆر دوورە لە بەراوردکارییەکی زانستی، ڕیشەی وشەکانیش هیچ پەیوەندییەکیان پێکەوە نییە.

٢- adirya «بوون لە ناو کێشەدا»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا: dirī «دڕبوون**»، turaīī «**تووڕەیی**».** (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٤٠).

بە ڕاستی نازانم لێرەدا چ پەیوەندییەک هەیە چ لە باری واتاوە و چ لە باری ڕیشەوە لە نێوان «**ئدێریا**» (بوون لە ناو کێشەدا) و «دڕی» و یان تووڕەیی. ئەگەر کەسێک وەها پەیوەندییەک بدوزێتەوە، زۆر سپاسی دەکەم.

٣- ai «ئەگەر تەنها»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا: āī «خۆزگە». (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٤١).

واتا لێرەدا **س.ح. ڕ** دەڵێ وشەی ai (ئێ) بە واتای «**ئەگەر تەنها**»، بەرانبەرەکەی لە کوردیدا وشەی āī (ئای)یە بە واتای «**خۆزگە**»! بە ڕاستی هیچ قوتابییەکی پۆلە سەرەتاییەکانیش قسەی وا ناکات. خو ئەمە ئەگەر گاڵتە نەبێ هیچی تر نییە.

٤- an «دڵخۆشبوون»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا: xan «پێکەنین». (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٤١).

من نازانم پەیوەندیی «**ئەن**» لەگەڵ «**خەن**» لە چیدایە، لە کام زماندا دڵخۆشبوون بە واتای پێکەنینە! واتا بەپێی ئەم ماناکردنەوەیە، ڕستەی

«**دڵخۆشم بە داهاتووی تۆ**» هاوتایە لەگەڵ ڕستەی (پێدەکەنم بە داهاتووی تۆ)دا. an بەو جۆرەی کە نووسراوە چاوگە، لە کاتێکدا xan ڕیشەی چاوگە بۆ xanin (پێکەنین)، واتا ئەگەر کەسێک بیەوێت پێکەوە بەراوردیان بکات دەبێ an (دڵخۆشبوون) لەگەڵ xanin (پێکەنین) بەراورد بکات. کە زۆر ڕوونە ئەم دوو وشەیە نە لەباری واتاوە و نەش لەباری ڕیشەی وشەکانەوە هیچ پەیوەندییەکیان پێکەوە نییە.

٥- asi «چەوری»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا: «hīza» دەفرێکە لە پێست دروست کراوە بۆ هەڵگرتنی ڕۆن و کەرە، (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٤١).

مانا کردنەوەی «**چەوری**» بە «**هیزە** (خیگەی ڕۆن)» بە ڕاستی جێگای سەرسووڕمانە، وەک ئەوە وایە من بڵێم برینج، تۆیش بڵێی قاپ، یان من بڵێم نان و تۆیش بڵێی سفرە. هیزە بە واتای چەوری نییە، بەڵکوو جێگای ڕۆنە. تازە ئەگەر گریمانەش بکەین کە «**هیزە**» بە واتای چەورییە، دیسان هیچ پەیوەندییەکی لەگەل «**ئسێ** asi»دا نییە.

٦- bayri «باش، جوان»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا: bahār «وەرزی بەهار»، (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٤٢).

وشەی **بەیری** لە باری واتاوە چ پەیوەندییەکی لەگەڵ **بەهار**دا نییە، خودی وشەی **بەهار** وشەیەکی نوێیە، لە **پەهلەویی ئەشکانی** و **ساسانیدا** وەک «**وەهار**» گۆ کراوە، لە ئەڤێستادا وەک «**وێسار/ وسار**» بێژە کراوە (Kanga، ١٩٠٩: ٤٨٣)، ئێستاش لە هەورامیدا وەک «**وەهار**» و لە زازاکیدا وەک «**وێسار**» گۆ دەکرێت. کە وابوو لەسەردەمی هورییەکانیشدا یان بە شێوەی **وێسار** و یان **وەهار** بووە کە دیارە نە لە مانا و نەش لە ڕۆاڵەتدا هیچ پەیوەندییەکی لەگەڵ «**بەیری**» نییە.

٧- butki «کوڕ»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا: baçka «**منداڵ، بەچکە**»، (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٤٢).

چ پەیوندییەک لە نێوان butki و baçka دا هەیە؟ ئایا نووسەر دەزانێ کە لە کوردیی کۆن و لە زمانی **پەهلەوی**دا بە بەچکەیان وتووە «vaçk/waçg»؟ چۆن دەکرێ بەرانبەر بە کوڕ، وشەی بەچکە دابنرێت، دەی ئەگەر هات و بەچکەکان کچ بوون چی؟ یان ئەگەر هات و « butki»یەکان (کوڕەکان) تەمەنیان ٤٠ و ٤٥ و ٥٠ ساڵ بوو هێشتا هەر بەچکەن؟

لێکچوونی وشەکان لە ڕواڵەتدا هیچ شتێک ناگەیەنێ ئەگەر بێت و وشەکان نەگەڕێنەوە بۆ یەک ڕیشە و یەک واتایشیان نەبێ. بۆ نموونە وشەی «سایقە» لە کوردیدا واتای ئاسمانی بێهەور و ساماڵ دەدات و ڕیشەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سا و ساماڵ، کەچی «**سائقە** (صاعقە)» لە عەرەبیدا بە واتای هەورەبرووسکەیە و هیچ پەیوەندییەکیان پێکەوە نییە، هەر چەند لە ڕواڵەتیشدا لە یەک دەچن.

٨- eyeps «گرژبوون (بۆ ماسولکە)»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا: hez «**وزە، قوەت**»، (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٤٢).

بە ڕاستی بە سێحر و جادوویش ناکرێت پەیوەندییەک لە نێوان ئەم دوو وشەیەدا بدۆزرێتەوە.

٩- haigalli «کۆشک»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا: haīkal «**پەیکەر**»، (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٤٢).

نووسەر نووسیویەتی کە وشەی haigalli بە واتای «**کۆشک**»ە، کەچی بۆ وشە بەرانبەرەکەی لە کوردیدا نووسیویەتی «**هەیکەل**». یەکەم، وشەی هەیکەل واتای کۆشک نادات و بە واتای پەیکەرە. دووەم: **هەیکەل** وشەیەکی عەرەبییە و پەیوەندیی بە کوردییەوە نییە. کە وابوو ئەم بەراوردکارییە بە تەواوی هەڵەیە.

١٠- han «منداڵبوون»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا: hān «**هێنان**»، (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٤٢).

نووسەر لێرەدا نووسیویەتی وشەی (**هەن**) کە لە هوریدا بەواتای **منداڵبوونە**، بەرانبەرە لەگەڵ وشەی (هان) لە چاوگی **هێنان!** جارێک لە کوردیدا بە منداڵبوون یان منداڵهێنان قەت ناڵێن «**هان/ هەن**»، ئەمە نووسەر لە خۆیەوە دایناوە، وشەی بەرانبەر han (منداڵبوون) لە کوردیدا دەبێتە «**زایین**». دیارە زایین هیچ پەیوەندییەکی لەگەڵ han (هەن)دا نییە.

١١- haz «گوێلێبوون»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا: has «هەستکردن، دەرکپێکردن»، (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٤٢).

ئەم بەراوردکردنە جارێکی تر نیشانی دەدات کە نووسەر هیچ ئاگایەکی لە یاساکانی زمانەوانی نییە، دوو وشە کە واتاکانیان و چاوگەکانیان لەیەک جیاواز بێت، وەک (**گوێلێبوون = هەستکردن**) نابێ قەت لەگەڵ یەکدا بەراورد بکرێن.

١٢- id «شکاندن»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا:da «لێدان»، (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٤٢).

ئەمەش هەروەک وشەی پێشەوە، دوو وشەی بە تەواوی لەیەک جیاوازن، هەم لەباری ڕیشەوە، هەم لەباری گۆکردنەوە و هەمیش لە باری ماناوە. بەراوردکردنی ئەم وشانە بەم شێوەیە بە تەواوی هەڵەیە.

١٣- itsuri «ڕاکەر»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا: zor «هێز، قوەت»، (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٤٢).

itsuri (**ڕاکەر**) لە کوێ، zor (**زۆر**) لە کوێ؟ پێم وا نییە ئیتر سێحر و جادوویش بتوانێ پەیوەندیی ئەم دوو وشەیە پێکەوە نیشان بدات. لێرەدا بە ڕاستی وا دیارە کە نووسەر بۆ گاڵتە ئەمەی نووسیوە.

١٤-iyili «ڕزگارکردن»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا: hel «لێ گەڕا، بەجێ هێشت»، (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٤٣).

لێرەشدا نووسەر چەندین هەڵەی زمانەوانیی کردووە:

١-hel (**هێڵ**) بە واتای لێ گەڕا و بەجێ هێشت نییە، «**هێڵای**» بە واتای «**لێ گەڕا**»یە. واتا نیشانەی «**ی**» جێناوی سێیەم کەسی تاکی پێویستە.

٢- iyili **ڕزگارکردن**، چاوگی لێکدراوە، ناکرێ لەگەڵ کرداری سێیەم کەسی تاکدا بەراورد بکرێ، دەبێ لەگەل چاوگدا واتا لەگەڵ «**هێڵان**/ **هێشتن**/ **ڕزگارکردن**»دا بەراورد بکرێ.

٣- **ڕزگارکردن** لەگەڵ «**هێلان**»دا دوو وشەی زۆر لەیەک جیاوازن، بۆ نموونە: **هێڵای** نانەکەی بخوات، (هێشتی نانەکەی بخوات) بە واتای ئەوە نییە کە ڕزگاری کرد!

١٥- kebli «ڕاوکەر»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا: kaul «**پێست داماڵین**»، (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٤٣).

لێرەشدا نووسەر هیچ جیاوازییەک لە نێوان نەچیرەوان و پێستی نەچیرەکەدا ناکات، واتا kebli «**ڕاوکەر**»، بە واتای کەوڵ دەزانێ! بە واتایەکی تر، kebli (**ڕاوکەر**) بەرانبەر دەزانێ بە کەوڵی «**نەچیرەکە**»، بەڵام سەیریش لەوەدایە کە نووسەر بۆ خۆی کەوڵ (پێست)یشی بە **پێست داماڵین** مانا کردووەتەوە. ئەمە ئیتر زمانەوانی نییە، ئەمە بۆ خۆی هونەرێکی نوێیە!

١٦- kir «درێژ»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا: kīr/ker «**ئەندامی نێرینە، چەقۆ**»، (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٤٣).

kir «**درێژ**» هاوەڵناوە، بەڵام «kīr/ker» بە واتای ئەندامی نێرینە و چەقۆ، ناون و هیچ پەیوەندییەکیان لەگەڵ «**درێژ**»دا نییە. بۆ نموونە ئەو دارە درێژە، خۆ تۆ ناتوانی بڵێی ئەو دارە کێرە، یان ئەو دارە چەقۆیە. ئەم جۆرە بەراوردکردنانە تەنیا لە کەسێک دەوەشێتەوە کە هیچ ئاشنایەتییەکی لەگەڵ زمانەوانیدا نەبێ.

١٧- muz «دانان، ڕێکخستن»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا: mez «**مێز**»، (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٤٣).

muz «**دانان** و **ڕێکخستن**» چاوگە، بەڵام mez مێز ناوە و چ پەیوەندییەکیشیان پێکەوە نییە. muz گەردان دەکرێت، بەڵام mez ناوە و گەردان ناکرێت.

١٨- nekri «قوفڵ»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا: nākir «ئەو شتەی کە نایکات» (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٤٣).

nekri بە واتای **قوفڵ** ناوە، بەڵام وشەی nākir «**ناکێر/ ناکر**» لە کوردیدا هەر نییە، نووسەر بۆ خۆی دایتاشیوە. لە ڕووی زمانەوانییەوە ئەم بەراوردکردنە هەڵەیە.

١٩- pas «ناردن»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا: peš «پێش» (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٤٣).

لێرەش، پەس (ناردن) چاوگە، بەڵام پێش ئاوەڵکردارە، چاوگ لەگەڵ ئاوەڵکرداردا بەراورد ناکرێت. هیچ پەیوەندییەکیشیان لە هیچ بارێکەوە پێکەوە نییە.

٢٠- ši-(i)-ir «یەکسانبوون، یەکسانکردن»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا: sara «وەستان یەک لە دوای یەک» (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٤٤).

لێرەش پێم وایە نووسەر گاڵتە دەکات، وشەی «**شێ-ی-ێر**» بە واتای **یەکسانبوون/ یەکسانکردن** کە چاوگە بەرانبەر دەزانێ بە وشەی کوردیی «**سەرە**» بە واتای «**نۆرە/ نۆبە**». پەیوەندییەکەیان لە چیدایە مەگەر هەر نووسەر بۆ خۆی بزانێ.

٢١- tia «زۆر»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا: zīā «زۆر» (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٤٤).

zīā بە واتای «**زۆر**» وشەی کوردی نییە، بەڵکوو وشەیەکی عەرەبییە، هەمان وشەی «**زیاد/ زیادة**»ی عەرەبییە.

٢٢- tiyan «نیشاندان»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا: šan «نیشاندان» (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٤٤).

«**شان**» بە واتای نیشاندان نییە. نە لە کوردیدا نە لە فارسیدا و نەش لە هیچ زمانێکی تردا «**شان**» واتای «**نیشاندان**» نادات. لە کوێدا و لە کام فەرهەنگ یان نووسراوەدا وا نووسراوە؟ ئەمە نووسەر لە خۆیەوە دای هێناوە. tiyan (تیەن) لەگەڵ نیشاندان هیچ پەیوەندییەکی نییە.

٢٣- **tseerree «کەر»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا:** sara/zara «**ئەو دەنگەی کە کەر دەیکات**» (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٤٤).

لێرەدا نووسەر لە باتیی وشەی کەر، وشەی دەنگی کەر واتا «**سەڕەسەڕ/ زڕەزڕ**»ی کەر دەنووسێت، وەکوو ئەوە وایە کە لە باتیی وشەی «**گا**» بنووسرێت «**بۆڕەبۆڕ**». ئەم بەراوردکارییە لە هەموو بارێکەوە هەڵەیە، وشەکان هیچ پەیوەندییەکیان پێکەوە نییە.

٢٤- **haθe-baduš «بازووی ڕاستی»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا:** haqa bāzu «**بازووی ڕاستی**» (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٦٥).

٢٥- **haθya-vista «ئەو کەسەی کە لەسەر ڕاستی ڕاهێنانی کردووە»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا:** haqa-uistā «**ئەو کەسەی کە ڕاستی دەخوازێت**» (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٦٥).

٢٦- **haθya «ڕاستی»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا:** haqi «**ڕاستی**» (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٦٥).

لە دێڕەکانی ٢٤، ٢٥ و ٢٦دا **سۆران ح. ڕ.** لە باتیی وشەی « /haθya haθe» بە واتای ڕاستی وشەی «**حەق**»ی هێناوە، جا نازانم وشەی «**حەق** (حق)» کە وشەیەکی عەرەبییە، چ پەیوەندییکی بە زمانی کوردییەوە هەیە!

haθya وشەیەکی کۆنی هیندوئێرانییە، لە **ئەڤێستا**شدا هاتووە و وەک **هئیسی/ هئیسیە** (haiθya) گۆ دەکرێ بە هەمان واتای ڕاستی و دروستی، (احسان بهرامی، ١٣٦٩: ١٥١٠).

٢٧- **saiva-ka «منداڵی بێباوک»، وشەی بەرانبەری لە کوردیدا:** -sāvā

ka/sāuā-ka «**منداڵی شیرەخۆرە**» (س.ح.ڕ، ٢٠٢٢: ٢٦٦).
لێرەشدا نووسەر لە ماناکردنەوەی وشەکاندا تووشی هەڵە بووە، چونکە هەر سەیری ڕواڵەتی وشەکانی کردووە، «**ساوا-کا**» قەت بە واتای «**سێو-کا**» نییە. ئەمە نموونەیەکی باشە کە نیشان دەدات ئەگەر دوو وشە لە ڕواڵەتدا وەک یەک بن، نابێتە بەڵگە بۆ ئەوەی کە ئەم دوو وشەیە، یەک واتایان هەبێت و یاخود لە یەک ڕیشە بن. sāvā «**ساوا**» لە کوردیدا بە کۆرپە/ **منداڵی شیەخۆرە** دەڵێن، لە کاتێکدا سێوی لە کوردیدا هەر وەک زمانی **مادی** و **ئەڤێستایی** بە واتای هەتیوە. لە کرمانجیدا و تەنانەت لە ناوچەی باڵەکایەتیی ئێستاش هەر بە هەتیو دەڵێن «**سێوی**». لە زۆربەی فەرهەنگە کوردییەکاندا ئەم وشەیە هاتووە، (بڕوانە بۆ: فەرهەنگا کانی، جگەر سۆز، ٢٠٠٩ هەولێر، ل ٣٠٧).

سەبارەت بە ژنە ئامازۆنەکان:

لەسەر ڕۆڵی چالاکی ژنی کورد لە ڕابردوودا، **سۆران حەمەڕەش** باسی ژنە **ئامازۆنەکان** دەکات و بە جۆرێک پەیوەستیان دەکات بە کوردەوە و پێشنیاریش دەکات کە ناوەکەشیان بگۆردرێت بۆ «**هەمووژن**»! لەسەر ئەم بابەتە لە لاپەڕەی ١١١دا ئاوا دەنووسێ:

حاڵەتی تری ڕابردووی ڕۆڵی چالاکی ئافرەت هەیە. ئەمەزۆنەکان کە لەلایەن یۆنانەکانەوە بە ڕەگەزێکی ژنی جەنگاوەر ئامازەیان پێکراوە، لە ئەناتۆلیادا ژیاون[4] کە لە ڕووی مێژووییەوە بەشێک لە شوێنی نیشتەجێی کورد بووە. تەنانەت ناوەکەشیان Amazon وا دەردەکەوێت کە لە 'هەمووژن' (hamuzhin) ی کوردیەوە هاتبێت. یۆنانیە دێرینەکان زۆرجار هەوڵیان دەدا کە مانایەکی یۆنانی بدەن بە وشەی نەتەوەکانی تر. مێژوونوسە یۆنانیە دێرینەکان بانگەشەی ئەوەیان کردووە کە ناوەکە لە a mazos (بێ مەمک)[5] وە هاتووە، کە بڕوابێکراو دەرناکەوێت. لێرەدا پێشنیازی ئەوە دەکرێت کە ناوەکە بریتیە لە وشەی hamu (هەموو) و zhin (ژن) ی کوردی. ڕەگی هەردوو وشەکە لە زمانە هیندۆئەوروپیەکاندا تردا هەیە. لە زمانی مادی/کوردی دا، ham

ژنە **ئامازۆنەکان** بەشێک لە مێژووی بزری کورد نین و هیچ پەیوەندییەکیان بە کوردەوە نییە. سترابوو کە بۆ خۆی دوو هەزار ساڵ لەمەوبەر بە

ئەنادۆڵدا هاتبوو بۆ وڵاتی ماد و لە ئاترۆپاتاندا بۆ ماوەیەک مابوویەوە، سەبارەت بە **ئامازۆنەکان** ئاوا دەنووسێت: «**ئامازۆنەکان** لە کوێستانەکانی سەرەوەی ئاڵبانیا (سەرەوەی وڵاتی ئازەربایجانی ئێستا) دەژین، دەڵێن گلییەکان و لگییەکان و سکاکان لە نێوان ئاڵبانییەکان و ئامازۆنەکاندا نیشتەجێن. دەڵێن کە ئەوانە هەر لە منداڵییەوە مەمکی لای ڕاستی خۆیان بە جۆرێک وشک دەکەن بۆ ئەوەی زل نەبێ تا باشتر بتوانن کەمان بکێشن و تیر بهاوێژن. هەروەها **سترابوو** نووسیویەتی ئەو شتانەی کە سەبارەت بەم ژنانە دەیگێڕنەوە، داستانگەلێکی کۆنن کە هەر لە مێژە گێڕدراونەتەوە و زۆر سەیرن و جێگای باوەڕکردن نین، ئەگەر داستانی سەرکەوتنەکانیان ئاوا بێت کە باس دەکرێت، ئەمە واتای ئەوە دەگەیەنێ کە دەبێ پیاوەکانی ئەو سەردەمە هەموو ژن بووبێتن و ژنەکانیش پیاو [سترابوو، همایون صنعتی‌زادە، ١٣٨٢: ٢٢-٢٣، (٢-٥-١١)]».

بە کورتی، شوێنی نیشتەجێبوونی ژنە **ئامازۆنەکان** زۆر لە کوردوە دوور بووە، ئەوان لە سنووری نێوان ئەرمەنستان و گورجستانی ئێستادا ژیاون لە کاتێکدا سنووری وڵاتی مادی ئاترۆپاتان هەموو کاتێک ڕووباری ئەرەس بووە، چ لە سەردەمی مانناییەکاندا و چ لەسەردەمی مادی ئاترۆپاتاندا (هەر چەند لەو سەردەمەدا وڵات و سنوور وەکوو ئەمڕۆ دیاریکراو نەبووە، چونکە زۆربەی هۆزەکان کۆچەر بوون و بەردوام لە هاتووچۆدا بوون).

ژنە **ئامازۆنەکان** لە بنەڕەتدا خەڵکی لای دەریای **ئەژە** بوون، سەبارەت بەمە دیسانەوە **سترابوو** دەنووسێ: «**ئوفوروس** (Ephorus) مێژوونووس و خوغرافیناسی یۆنانی کە لە سەدەی چواری پێش زایینی ژیاوە و بۆ

خۆی خەڵکی «**کیمە**» بووە، شوێنی نیشتەجێبوونی **ئامازۆنەکان**ی لە نێوان «**میسیە**، **کاریە** و **لیدیە**» (لە نزیکی دەریای ئەژە) دەسنیشان کردووە، ئەم بۆچوونە لەوانەیە دروست بێت، چونکە ئەو جێگایە کە دواجار «**ئولیان**»ەکان تێیدا نیشتەجێ بوون، لە پێشدا شوێنی **ئامازۆنەکان** بووە. هێندێک لە شارەکانی ئەوێ، هەر ئەو ناوانەیان هەیە کە ئێستاش **ئامازۆنەکان** بەکاری دێنن، وەک «**ئەفسوس** (ناوە کۆنەکەی ئاپاشا بووە= نووسەر)، سمیرنە (ئەزمیری ئێستا= نووسەر)، **کیمە** و **میرینا**» [سترابوو، همایون صنعتی‌زادە، ١٣٨٢: ٨٣-٨٤، (٢٢-٣-١٢)]».

ئەمە بەو واتایە دێت کە ئامازۆنەکان لە پێشدا خەڵکی لای دریای ئەژە (**ئەزمیر**) بوون و دواجار کۆچیان بۆ ناوچەکانی خوارەوەی **گورجستان** (جورجیا)کردووە. بێجگە لەمە **ئامازۆنەکان** لە چەندین جەنگدا بەشدارییان کردووە کە لە مێژووی کۆنی یۆناندا تۆمار کراوە، کەچی لە مێژووی کۆنی کورددا هەر ناو و نیشانیان نەبووە.

ئایا زمانی سۆمەری زمانی کوردییە؟
ئایا زمانی کوردی درێژەدەری زمانی سۆمەرییە؟

ئەم بۆچوونەی **سۆران حەمەڕەش** کە پێی وایە زمانی کوردی هەمان زمانی سۆمەرییە و کوردیی ئەمڕۆ درێژەدەری زمانی سۆمەرییە، هەڵەیە و ئەو بەڵگانەی وا هێناویەتەوە زۆر سستن و دوورن لە بنەماکانی زانستی زمانەوانی. لێکچوون یان لەیەک نزیکبوونی چەند وشەیەکی **کوردی** و **سۆمەری** نابنە بەڵگە بۆ ئەوەی کە زمانی **کوردی** و **سۆمەری** هەر یەک زمانن، بۆ نموونە چاو لەم خشتەیەی خوارەوە بکەن:

کوردی	فارسی
ئاسمان	آسمان
زەمین	زمین
خاک	خاک
گوڵ	گل
گیا	گیاه
درەخت	درخت
دەست	دست
پا	پا
سەر	سر
ڕان	ران
ڕاست	راست
چەپ	چپ
نان	نان
من	من
تۆ	تو
خانوو/ خانە	خانە

خواردن	خوردن
کردن	کردن
بردن	بردن
سەگ	سگ
گورگ	گرگ
ئەسپ	اسب
شێر	شیر
ڕەنگ	رنگ
چنگ	چنگ
تاریک	تاریک
ڕۆشن	روشن
یەک	یک
دوو	دو
سێ	سه
سەت/سەد	صد
هەزار	هزار

ئەگەر بە شێوازی **سۆران حەمەڕەش** سەیری ئەم بەراوردکارییە بکەین، دەبێ بڵێین کە زمانی کوردی و فارسی هەر یەک زمانن، چونکە زۆرێک لە وشەکانیان هەر وەک یەکن و یەک ڕیشەیان هەیە. بەڵام زمانەوانێکی ئاکادیمی تەنیا چاو لەو وشەگەلە کە لەیەک دەچن و یان یەک ڕیشەیان هەیە ناکات (ئەمە تەنیا دەتوانێت نیشاندەری ئەوە بێت کە یەک ڕیشەیان هەیە و سەر بەیەک خێزانی زمانین) بەڵکوو چاو لە **جیاوازییەکانیان، چۆنیەتیی گۆکردنی پیتەکان، دەنگەکان و لە ڕێزمانەکانیان** دەکات. من تا ئێستا نەمدیوە کە بەو هەموو لەیەکچوون و نزیکایەتییە کە زمانی کوردی و فارسی لەگەڵ یەکدا هەیانە، یەک زمانەوانی جددی هەردووکیانی هەر بە یەک زمان زانیبێت. بەڵام **سۆران ح. ڕ** بەبێ ئەوەی کە لێکۆڵینەوەیەکی ورد و ئاکادیمیکی بۆ وشەکان و ڕێزمانەکان کردبێت، بەبێ ئەوەی کە ئاگاداری یاساکانی زمانەوانی بێت، هەر بە بەراوردکردنێکی سەرسەری و ڕواڵەتی هەموو زمانە کۆنەکانی **میزۆپۆتامیا** و ناوچەکە وەک **سۆمەری** و **هیتی** و **هوری** و **گوتی** و **لۆلۆبی** و **ئیلامی**، بە زمانی کۆنی کوردی پێناسە دەکات، کە دیارە هەڵەیە و ناچێتە خانەی زانستی زمانەوانییەوە.

لێرەدا دەکرێ ئەم پرسیارە بێتە گۆڕێ کە ئەو نزیکایەتییە کە لە هێندێک لە وشەکانی سۆمەری و کوردیدا هەستی پێ دەکرێ، دەبێ چۆن پێناسە بکرێت؟

ناوچەکانی **میزۆپۆتامیا** و ناوچەی چیاکانی **زاگرۆس** هەر لە دێرزەمانەوە شوێنی نیشتەجێبوونی هۆزە جۆراوجۆرەکان بووە. دەبێ ئەمە لە بیر نەکەین کە لەو سەردەمانەدا نە تەنیا واتاکانی وڵات و مەرز و دەسەڵات لەگەڵ ئێستادا زۆر جیاوازییان هەبووە، بگرە لە زۆر شوێن و لە نێو زۆر هۆز و نەتەوەشدا ئەم وشەگەلە هەر باویش نەبووە، هەر بۆیەش دەسەڵاتەکان نەک بەناوی وڵاتەوە بەڵکوو هەر بە ناوی هۆزەکانەوە دەناسران، وەک **گۆتی**

و **میتانی** و **ماننایی** و **کاشی** و **مادی** و **ئەشکانی** و... هۆزەکان بە شێوەی کۆچەر و نیوەکۆچەر بە دوای پەز و بزن و گاڕاندا لەم دوڵ بۆ ئەو دوڵ، لەم یاڵ بۆ ئەو یاڵ وەیلان بوون. لەم شوێنانەدا کە ئێستا کوردستانە، هۆزە جۆربەجۆرەکانی وەک **لۆلۆبی**، **گۆتی**، **میتانی** و **ماننایییەکان** کە دواجار وەک نەتەوەی کورد ناوبانگیان دەر کرد، لەگەڵ هۆزەکانی تری وەک **سۆمەرەکان**، **ئیلامییەکان**، **کاسییەکان**، **ئاشوورییەکان** و دواتر **ئەرمەنییەکان**، پێکەوە دەژیان.

ئاشوورییەکان لە ساڵنامەکانی خۆیاندا باسی یەکێ لە سەرکەوتنەکانی خۆیان لە ساڵی ٨٨١ی پ.زدا دەکەن کە **دیاکۆنۆڤ** لە کتێبی مێژووی ماددا بەم جۆرە دەیگێڕێتەوە: «یەکێ لە خراپترین هێرشەکان، هێرشی **ئاشوور ناسرپاڵی دووەم** بوو لە ساڵی ٨٨١ی پ.زدا بۆ سەر **زاموا** (شارباژێر و شارەزوور). ئاشوورییەکان بە ڕێگادا بە هەر ناوچە و گوندێکدا کە تێ دەپەڕین تاڵانیان دەکرد، لە ئەسپ و ئاژەڵەوە بگرە هەتا کەرەستەی ناوماڵان، خەڵکەکەشیان یان دەکوشتن و یان وەک «**بەردە** (کۆیلە)» دەیانبردن. خەڵکی ناوچەکە لەمە باش تێ گەیشتبوون کە سەروماڵیان لە مەترسیی لەناوچووندایە، هەر بۆیەش دەستیان دایە خۆڕێکخستن و بەرخۆدان. لەوانە «**نوور- ئاداد**» سەرۆکی هۆزی «**ناسیکۆ**» لە ناوچەی داگار کە هەموو خەڵکی **زاموا** (شارباژێر و شارەزوور)ی کۆ کردەوە لە ژێر سەرکردایەتیی خۆیدا و دەستیان دایە دروستکردنی شوورێک (دیوارێک) لە «**دەربەندی بابیتە**» [واتا لە دەربەندی بازیان] بۆ ئەوەی ڕێگە لە هێرشی **ئاشوورییەکان** بگرن. بەڵام بەر لەوەی شوورەکە تەواو بێت، **ئاشوور ناسرپاڵ** هێرشی کردە سەریان، لە ئەنجامدا هێزەکانیان بەرگەیان نەگرت و **ئاشوورییەکان** توانیان لە دەربەندی بازیان تێ پەڕن و لەسەر ڕێگای خۆیان سێ پادشا [مەبەست سێ سەرۆک هۆز بووە] تارومار بکەن. **نوور ئاداد** ناچار بوو وەکوو هەمیشە

پەنا بۆ شاخ بەرێت. **ئاشوور ناسرپال** هەتا کێوی «**نەسیر**» کە بە زمانی **لۆلۆبی** «**کی‌نی‌پا** (پیرەمەگروون)»ی پێ دەڵێن، بە دوایدا ڕۆیشت. بە پێی ڕەوایەتەکانی ئاشوور و بابل، کەشتیی **نۆح** لە پاش تۆفانەکە لە سەر ئەم کێوە نیشتووەتەوە (دیاکونوف، کشاورز، ١٣٤٥: ٢٠٠)».

لێرەدا بۆمان دەردەکەوێ کە یەکێ لە سەرۆکە گەورەکانی ناوچەکە «**نوور ئاداد**» بووە. «**نوور**» وشەیەکی سۆمەرییە و «**ئاداد**»یش وشەیەکی ئەکەدییە کە بە ئەگەری زۆر سەرۆک هۆزێکی **سۆمەری** بووە لە ناوچە شاخاوییەکان، هەروەها ناوی کێوی **پیرەمەگروونیش** بە دوو شێوەی «**نەسیر**» کە لەوە دەچێ سۆمەری بێت و «**کی‌نی‌پا**» کە وشەیەکی **لۆلۆبییە**، هاتووە. ئەگەر ئەمڕۆ چاو لە ناوی هێندێک لە شاخ و گوندەکانی کوردستان بکەین دەبینین کە ناوی **لۆلۆبی** و **سۆمەری** کەم نین، بۆ نموونە ناوی ژمارەیەک لە گوندەکانی پێنجوێن و مەریوان ئێستاش هەر بە شێوەی **لۆلۆبی** ماونەتەوە و کەسیش واتای ناوەکانیان نازانێت، وەک: **سەڵەسی، مەسۆ، کێلو، ولەسم، نژمار، بێلوو ، بەیەڵە، نشکاش** (لەسەر هەوای ناوی شارەکانی لۆلۆبی وەک توکریش، سیماش، کیماش، کە کەوتبوونە ناوچەی ئاراپخا)، **نێ، نێزڵ، نەنە، نەچێ، ول، ولەژێر، وێڵە، وەرۆ، کەڕەسی و کۆماسی** کە ناوی ناوچە و هەروەها هۆزێکە لە کەلاتەرزان لە نێوان سنە و مەریواندا. ناوی شاری «**کەلار**»یش هەر لۆلۆبییە.

وشەی «**کوڕ**» لە **سۆمەریدا** دوو واتای گەیاندووە، هەم بە واتای چیا و هەم بە مانای وڵات و ناوچەیە. ژمارەیەک لە کێوەکانی کوردستان ئێستاش هەر ناوی **کوڕیان** پێوە ماوە، ئەمە نیشان دەدات کە ئەم شوێنانە پێشتر **سۆمەرییەکانی** تێدا نیشتەجێ بوون، بۆ نموونە: **کوڕە کاژاو** (لە نزیکی ناوچەی زەلان لە شارباژێر)، **کوڕە کەچەڵە** (ئەکەوێتە پشتی کوڕە کاژاووە)، **کوڕە میران** (لە ناوچەی ئیلام)، **کوڕەی مریەم** (لە هەورامان)، **کوڕ کوڕ**

(لە شائاوا- کرماشان)، **کوڕەک** (لە نزیکی ڕەواندز)، **خوا-کوڕک** (ناوی ناوچە، دوڵ و زنجیرە چیایەکە لە نێوان سیدەکان و کێلەشین)، **کوڕکوڕداخ** (ناوچەی پشدەر)، **کوڕکوڕە** (گوندێکی ناوچەی کرانی بیجاڕ)، **قەڵاگای کوڕکوڕ** (زیویە- سەقز)، **کوڕەی میانە** (کەڵاتەرزان- سنە)، **کوڕەی باڵامبۆ** (هەڵەبجە- قەراخی سیروان)، **کوڕە ژار** (نێروە و ڕێکان- دهۆک)، **کوڕەی دەرەکێ** (باقلاوا- سنە)، **کوڕەی دەژەن** (ژاوەرۆ- کامێران).

هەروەها پاشگری «**توو**» لە زمانی **سۆمەریدا** پاشگرێکی جوغرافییە. ئەم پاشگرە ئێستاش لە نێوی ژمارەیەک لە گوندەکان وشوێنەکانی کوردستاندا بەرچاو دەکەوێ، وەک: **کەرەفتوو** (لای دیواندەرە)، **هەوەتوو** (لای دیواندەرە)، **گاوەسنتوو** (لای دیواندەرە)، **چنارتوو** (لای سەقز)، **قەپڵانتوو** (لای سەقز)، **کەمەنتوو** (لای سەقز)، **شیوەتوو** (لای سەقز)، **سەرتەکڵتوو** (لای سەقز)، **گەوەنتوو** (لای دیواندەرە)، **سوتوو** (لای بانە)، **کاشانتوو** (سێ گوندە لە ناوچەی چەمچەماڵ سەر بە شاری هەرسینی کرماشان)، **مارانتوو** (لای چەمچەماڵی کرماشان)، **کانیتوو** (گوندێکە لە ناوچەی پشدەر).

پشکنینەکانی گەودین تەپە: لە نێوان ساڵەکانی ١٩٦٥-١٩٧٣ لە **گەودین تەپە** (لە نزیکی شاری کەنگاوەری کرماشان) لە لایەن گرووپێکی ئاسەوارناسیی کانادابیەوە پشکنین و هەڵکۆڵین بۆ شوێنەکە کراوە و ئەنجامەکانی لە کتێبێکدا بە نێوی (**One the highroad**) لە لایەن **هیلاری گۆپنیک** و **میشل ڕاسمەن** لە ساڵی ٢٠١١دا بڵاو کراوەتەوە. لێکۆڵەران چین لەسەر چین پشکنینیان بۆ شوێنەکە کردووە و ئاسەواری جۆراوجۆری حەوت چاخی مێژوویان لە حەوت چیندا دۆزیوەتەوە. لە چینی پێنجەمدا (٣٠٠٠-٣٥٠٠ی پ.ز) کاسە و قاپی گڵی و مۆرەیان پەیدا کردووە کە کوتومت لە ئاسەوارە سۆمەرییەکان لە شارەکانی «**ئۆروک- وارکا**» دەچن. لێکۆڵەرەکان پێیان سەیرە و گومانیان بۆ دەچێ کە ئەو شوێنە لەو کاتەدا وەک کاروانسەرا

بووبێ و ئەو شتانە لە ڕێگای ئاڵووێروە هێنرابنە ئەوێ. بەڵام من پێم وایە ئەوێ شوێنی ژیان و نیشتەجێبوونی **سۆمەرە**کان بووە، چونکە هەر ئێستاش دەیان شوێن و شاخ هەر لەو مەڵبەندەدا هەن کە ناوی **سۆمەرییان** هێشتا هەر بە سەرەوە ماوەتەوە، بۆ نموونە ناوچە و شاخی «**دالاهۆ**» کە ناوێکی **سۆمەرییە**.

هەرچەند نزیکایەتییەک لە نێوان هێندێک لە وشەکانی زمانی **سۆمەری** و **زمانی کوردیدا** بەرچاو دەکەوێ، بەڵام چۆنیەتی و ئاستی ئەم نزیکایەتییە وەک ئەو پەیوەندی و خزمایەتییە نییە کە لە نێوان زمانی کوردی و زمانەکانی **میتانی** و **ماننایی** و **مادیدا** بەرچاو دەکەوێ. ئێمە بە بەراوردکردنی زمانەکانی **میتانی** و **ماننایی** و **ئەڤێستایی** لەگەڵ کوردیدا زۆر بە ڕوونی وشە کوردییەکان دەبینین و دەیناسینەوە، بەڵام لە بەراوردکردنی زمانی **سۆمەری** و **کوردیدا** ئەم نزیکایەتییە تەنیا لە ڕەگی هێندێک لە وشەکاندا دەبێندرێت. تەنانەت ئەگەر بێت و ڕۆژێک لە ڕۆژان لێکۆڵەران و زمانناسانی بواری زمانە کۆنەکان ئەم بابەتە بسەلمێنن کە زمانی **سۆمەری** دەکەوێتە خانەی **زمانە هێندوئوروپییەکانەوە**، دیسان بە دڵنیاییەوە دەتواندرێت بوترێت کە نزیکایەتی و خزمایەتیی زمانی کوردی بە **سوێدی** و **ئینگلیزییەوە** زۆر زیاترە هەتا بە زمانی **سۆمەرییەوە**. واتا دیسانەوە **کوردی** و **سۆمەری** دەبێ وەک دوو زمانی جیاواز لە یەکتر چاو لێ بکرێت.

دەکرێ بوترێت کە نزیکایەتیی هێندێک لە وشەکانی **سۆمەری** و **کوردی** دەتوانێت دەرئەنجامی کاریگەرییەکانی زمان و کولتووری ئەو کۆمەڵە خەڵکانە بێت کە بە درێژایی هەزاران ساڵ لە جوغرافیایەکی هاوبەشدا پێکەوە ژیاون. هەر وەکوو چۆن ئێستاش ئێمە کاریگەرییەکانی زمانی عەرەبی و فارسی بەسەر کوردی و بە پێچەوانەشەوە، کاریگەریی زمانی کوردی بەسەر عەرەبی و فارسیدا دەبینین. ئەگەر بەراوردێکی زمانی **سۆمەری** و **عەرەبییش**

پێکەوە بکرێ، بە سەدان وشەی **سۆمەری** کەوتوونەتە ناو زمانی **عەرەبییەوە**، کە دیارە نیشانەی کاریگەریی زمانی **سۆمەرییە** لەسەر زمانی **عەرەبی**.

هەبوون و مانەوەی ناوی ژمارەیەکی زۆر لە گوندەکان و شاخەکان هەر بە شێوە **سۆمەرییە**کەی لە **کوردستاندا** ئەوە دەسەلمێنێ **کە سۆمەرەکان لە کوردستاندا کۆچیان نەکردووە،** چونکە ئەگەر ناوچەکەیان چۆڵ کردبایە ئەوا ئەو خەڵکانەی کە شوێنیان دەگرتنەوە ناوی تایبەت بە خۆیانیان لەسەر گوند و شاخەکان دادەنا. بۆیە ئەوەی لە ڕاستییەوە نزیکترە ئەمەیە کە سۆمەرەکان نیشتەجێی کوردستان بوون و هەر لە کوردستانیشدا ماونەتەوە و لەگەڵ هۆزە کوردەکان لە ناوچەکەدا بە هەزاران ساڵ پێکەوە ژیاون، بەڵام وردەوردە لە نێو کوردەکاندا تواونەتەوە و خوو و ڕەوشت و زمانی ئەوانیان وەرگرتووە، لە کاتێکدا نێوی شوێنەکانیان وەکوو خۆی هەر ماوەتەوە. بە تایبەت پێواژوی توانەوە دەبێ لە دوای سەرهەڵدانی مادەکان و برەوسەندنی ئایینی زەردەشتی لە ناوچەکەدا و باڵادەستیی سیاسی و ئایینیی مادەکان ڕەوتێکی خێراتری وەرگرتبێ.

سەرچاوە کوردییەکان:

- لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری لە نووسینی د.جەمال ڕەشید، ١٩٨٨ بەغداد.
- سفرنامه اولیاء چلبی به ایران، علی ابوالقاسمی، دکتر مهدی وزینی افضل، ١٤٠٠.
- هەنبانە بۆرینە، فەرهەنگی کوردی- فارسی، هەژار، ساڵی ١٣٦٩ تاران.
- یارسان لە نووسینی ئەیوب ڕوستەم، ساڵی ٢٠٠٦ی زایینی.
- فەرهەنگا کانی، ساڵح پێندرۆیی (جگەرسۆز)، هەولێر ٢٠٠٩.
- مێژووی ئەدەبی کوردی، بەشی سێیەم، د. م. خەزنەدار، هەولێر ٢٠٠١.
- مێژووی وێژەی کوردی، بەرگی یەکەم، سدیق بۆرەکەیی، چاپی دووەم، هەولێر ٢٠٠٨.
- فەلسەفە و ڕامانی یارسانی لە فەرهەنگ و کۆمەڵگای کوردەواریدا، د. جەمال نەبەز، یوتوبوری ٢٠٠٩.
- مێژووی بزر و نەگێردراوەی کورد، سۆران حەمەڕەش، سلێمانی ٢٠٢٢.
- هاونەتەوەیی کورد و ماد، حەبیبوڵای تابانی، هەولێر ٢٠١٠.
- ناسنامەی زمانی کوردی، بەرگی سێیەم، فازڵ ئوسوڵیان، سوێد ٢٠١٥.
- ناسنامەی زمانی کوردی، بەرگی یەکەم، فازڵ ئوسوڵیان، سوێد ٢٠١٧.

سەرچاوە فارسییەکان:

- تاریخ ماد، دیاکونوف، ترجمه کریم کشاورز، تهران ١٣٤٥ خورشیدی.
- فرهنگ فارسی به پهلوی، بهرام فرەوشی، دانشگاه تهران، تهران ١٣٨٠ خورشیدی.
- یادداشت‌های گات‌ها، پورداوود، سال ١٣٨١ خورشیدی.
- فرهنگ واژەهای اوستائی، جلد ١-٤، احسان بهرامی، تهران ١٣٦٩ خورشیدی.
- ساتراپ نشین ماد در عصر اشکانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، شهرام جلیلیان، فرشید نادری، زهره تقی‌پور بیرگانی، دوفصل‌نامه علمی، سال ١٣، شماره ٢، ١٤٠١، صص ٨٣-١٠٤.
- اشکانیان و سنت‌های کهن ایرانی، روزبه زرین‌کوب، فرشید نادری، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال پنجم، شماره دوم، ١٣٩١ خورشیدی.
- جغرافیای سترابوو، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران ١٣٨٢ خورشیدی.
- تاریخ اشکانیان، ا. م. دیاکونوف، ترجمه کریم کشاورز، چاپ دوم، تهران ١٣٥١ خورشیدی.
- د. علی اکبر کجباف، د. مرتضی دهقان‌نژاد، کورش هادیان، پژوهش‌های تاریخی دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، دوره جدید، سال سوم، شماره سوم، پاییز ١٣٩٠، صص ٢٩-٥٨.
- تاریخ مردوخ، آیت‌الله محمد مردوخ کردستانی، سنندج ١٣٥١ خورشیدی.

- امید طبیب‌زاده، مقایسه اقوال ایزدی‌ها با کلامات یارسان، ادب‌پژوهی، شماره ۲۰، تابستان ۱۳۹۱.
- کلیم‌الله توحدی «کانیمال»، حرکت تاریخی کُرد به خراسان، چاپ دوم، مشهد، ۱۳۷۰.

سەرچاوەکانی دیکە:

- Geiger W. Ostirani Sche Kultur in Altertum. Erlangen 1882 p. 29
- Ola Wikander, Döda språk.Hettitiskt hästjobb avslöjar hur vår språkfamilj spreds, 2007
-http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail-f99c3aff570c422baff65e2182ac9d7d-fa.html (2013-06-09)
- Dictionary of most common AVESTA words, Kanga, created, Joseph H. Peterson, 1995.
- Pahlavi Dictionary, D. N. Mac Kenzie, 1986
- On The High Road: The History of Godin Tepe, Hilary Gopnik, Mitchell S. Rothman, 2011.
- http://www.heritageinstiute.com/zoroastrianism/ranghaya/Mitanni.htm